સ્કન્ધ ત્રીજો:સર્ગ

સ્કન્ધનો અર્થ:

પહેલા સ્કન્ધમાં અધિકાર જણાવ્યો. બીજાસ્કન્ધમાં શ્રીભાગવતના શ્રવણમાં અંગો સાથે શ્રવણ કરવાનો પ્રકાર કહ્યો. હવે આ ત્રીજાથી આરંભી બારમા સુધીના બાકીના સ્કન્ધોમાં જેનું શ્રવણ કરવાનું છે તે વિષય કહેવામાં આવે છે. ભગવાનની સર્ગ વગેરે દશ લીલાઓનું શ્રવણ કરવાનું છે તે લીલાઓ અનુક્રમે આ ત્રીજાથી બારમા સુધીના દશ સ્કન્ધોમાં કહેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે આ દશ સ્કન્ધોનો સાધારણ અર્થ કહ્યો. ૧

હવે ત્રીજા સ્કન્ધનો અર્થ આ કારિકામાં કહે છે. આ સ્કન્ધના તેત્રીસ અધ્યાયો છે. તે તેત્રીસ અધ્યાયોમાં સર્ગ(સૃષ્ટિ)નું નિરૂપણ કરેલું છે. આ સ્કન્ધના અમુક જ અધ્યાયમાં સર્ગનું વર્ણન કરેલ છે એમ નથી. '''સર્ગ' એટલે કારણોની ઉત્પત્તિ'' એ વાક્ય પ્રમાણે તેત્રીસે અધ્યાયોનો અર્થ સર્ગ છે.

સર્ગ વળી ૧.લૌકિક અને ૨.અલૌકિક એવા બે પ્રકારનો છે. અલૌકિક સર્ગમાં તેત્રીસ દેવોને ઉત્પન્ન કરવામાં આવતાં, તેઓ યજ્ઞ કરાવે છે, એ નિર્વિવાદ છે. (આઠ વસુઓ, અગીયાર રુદ્રો, બાર આદિત્યો, ઈન્દ્ર અને પ્રજાપતિ એ તેત્રીસ દેવો છે). લૌકિક સર્ગમાં પણ અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વો, ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓનાં બીજ (મૂલ, ઉત્પત્તિનાં કારણ) અને કાલ એવા તેત્રીસ પ્રકારની સૃષ્ટિ છે. તેથી જ આ સર્ગ ''#B૧#Aપોતાનો ઈચ્છેલો, #B૨#Aઅસાધારણ ગુણવાળો અને #B૩#Aપોતાને ઉપયોગી થાય તેવા ફલવાળો છે''. હર કોઈ પ્રકારની સૃષ્ટિમાં થાય તેવા પ્રકારનો આ સર્ગ નથી પરન્તુ ઉપર જણાવેલ ત્રણ ગુણોવાળો છે.

૧.તે પૈકી પહેલાં કહેલા(ગુણ) ''પોતાનો ઈચ્છેલો'' છે એટલે લૌકિક અને અલૌકિક એવા પ્રકારના ભેદવાળો છે(૧૨।૭।૧૧માં સર્વ પુરાણોમાંનો સામાન્ય સર્ગ કહેલ છે તેવો આ સર્ગ નથી) અને ૨.તેનો પણ અસાધારણ ગુણ એ છે કે આ સર્ગમાં સર્જેલા સર્વ પદાર્થ ભગવદ્રૂપ છે. વળી ૩.આ સર્ગ પોતાને ઉપયોગી થાય તેવા મોક્ષ વગેરે ફલવાળો છે. કારણ કે જીવની સૃષ્ટિ બે પ્રકારની છે:૧.બહારથી(દેહ વગેરેથી) જણાતી અને ૨.સ્વરૂપથી સૃષ્ટિ. તે પૈકી બહારથી જણાતી સૃષ્ટિ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેથી જીવને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય તે જ તેની મુખ્ય(સ્વરૂપથી) સૃષ્ટિ છે. પરન્તુ મોક્ષના અધિકારવાળો દેહ પ્રાપ્ત થયા વિના મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાનું સમ્ભવતું નથી, તેથી મોક્ષ થયાનું જણાવવામાટે ઉત્પત્તિ થયાનું પણ કહેલું છે. તેમાં પણ ગૃહસ્થને જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાનું ઘણા સન્દેહવાળું છે, તેથી દમ્પતી (પતિ કર્દમ અને પત્ની દેવહૂતિ) ને મુક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું આ સ્કન્ધમાં જણાવેલું છે. આ ગૃહસ્થની મુક્તિ કરાવનાર ભગવાનની પ્રસન્નતા છે અને તેમની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરાવનાર ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ અને ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણેનું વર્તન છે. તેથી આ સર્ગનું વર્ણન કરતાં આ સર્વ કહેલાં છે. એટલે આ સર્ગ ''પોતાને ઉપયોગી થાય તેવા ફલવાળો'' હોવાનું કહેલું છે૨

(શંકા:બીજા પુરાણોમાં સર્ગ અને વિસર્ગ-પોતાનું સામર્થ્ય પ્રગટ કરી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરનાર સામર્થ્યવાળા પુરુષોની સૃષ્ટિ-ને એક સાથે જ કહેલા છે અને શ્રીભાગવત સર્વ વેદ અને પુરાણો ના સારરૂપ હોવાથી અહીં પણ તે બન્ને એક સાથે જ હોવા જોઈએ, કારણ કે બન્નેમાં જીવની ઉત્પત્તિ દેહ પ્રાપ્ત કરવાથી થાય છે. છતાં શ્રીભાગવતમાં તે જુદા-જુદા ત્રીજા અને ચોથા સ્કન્ધમાં કહેલ છે, એ લોકમાંની પ્રસિદ્ધિથી વિરુદ્ધ છે એવી શંકા થાય તો જાણવું કે)

સમાધાન:જેવા સર્ગ અને વિસર્ગ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તેવાં કહેવાનું અહીં ઈચ્છેલું નથી, તેવાનો અહીં વિચાર કરેલો નથી. અહીં તો પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારા સર્ગ અને વિસર્ગ કહેલા છે. તે દરેક, ભગવાનની લીલા સ્વતન્ત્ર છે. અને તેથી તે દરેક એક-એક સ્કન્ધમાં કહેલી હોવાથી અહીં તે લીલાઓ બે સ્કન્ધમાં કહેલી છે. વળી આ બન્ને લીલાઓ મૈત્રેય

અને વિદુર નો સંવાદ જણાવી તે સંવાદથી કહેલી છે. કારણ કે વિદુર અધિકારી હોવાથી આ બે જ લીલાઓના શ્રવણથી તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો તો પછી જે આખા શ્રીભાગવતનું દશે લીલાઓનું-શ્રવણ કરે તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય એમાં સન્દેહ જ શો ૩-૪

સર્ગની વ્યાખ્યાઃ

૧.''બ્રહ્મમાં ગુણોમાં વૈષમ્ય પ્રકટ થવાને લીધે મહાભૂતો, તન્માત્રાઓ, ઇન્દ્રિયો તથા બુદ્ધિનો જન્મ થાય છે તેને 'સર્ગ' કહેલ છે'' એવી સર્ગની વ્યાખ્યા ૨।૧૦।૩માં આપેલી છે. ગુણોનું વૈષમ્ય રજોગુણને લીધે જ થાય છે, કારણ કે રજોગુણ જ સૃષ્ટિના કારણરૂપ-સૃષ્ટિ કરાવનારો છે. ભગવાનમાંથી સૃષ્ટિ થાય છે એ વિષયમાં સન્દેહ ન રહે તે માટે 'બહ્મમાં' એવો શબ્દ સર્ગની વ્યાખ્યામાં યોજેલ છે. 'બ્રહ્મમાંથી' એટલે ભગવાનમાંથી. મહાભૂતો, તન્માત્રાઓ, ઇન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ નો જન્મ થાય છે. તે કારણરૂપ અને કાર્યરૂપ એમ બે પ્રકારનાં હોય છે. જુદા-જુદા પ્રાણીઓના દેહમાં જે મહાભૂતો વગેરે રહેલાં છે તે કાર્યરૂપ છે, તેમનો જન્મ તે આ સર્ગ નથી; પરન્તુ કારણરૂપ મહાભૂત વગેરેનો જન્મ તે આ સર્ગ છે. તેથી ૨.''રજોગુણવાળા ભગવાનની જગતના કારણોનો જન્મ કરનારી લીલા તે 'સર્ગ''' એવી સર્ગની વ્યાખ્યા થઈ.

ઉપર બીજા શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં ૩.''સર્ગ એટલે કારણોની ઉત્પત્તિ.'' એવી બીજા પુરાણમાં કહેલી સર્ગની વ્યાખ્યા પણ જણાવેલી છે. આ સર્ગની વ્યાખ્યાઓ કહેવાનું પ્રયોજન જુદા-જુદા સર્ગોનો સર્ગમાં સમાવેશ કરવાનું છે. ૧.રજોગુણવાળા ભગવાને પણ લીલાથી સૃષ્ટિ રચેલી છે. ૨.સર્ગ મુખ્ય (ગુણાતીત)બ્રહ્મની લીલા પણ છે. ૩.ભગવાન કાલરૂપ હોવાથી કાલે રચેલી સૃષ્ટિ પણ ભગવાનની લીલા છે. ૪.જીવ પણ સૃષ્ટિ રચવામાં કારણરૂપ હોવાથી તે પણ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે-મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે તે પણ સૃષ્ટિ રચવાનું પ્રયોજન હોવાથી, જીવની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ એટલે મુક્તિનો પણ સર્ગમાં સમાવેશ થાય છે.

૨।૧૦।૩ માં ''ભૂતમાત્રેન્દ્રિયધિયાં જન્મ સર્ગ ઉદાહૃતઃ। બ્રહ્મણો ગુણવૈષમ્યાત્'' એવી સર્ગની આપેલી વ્યાખ્યા ઉપર જણાવેલી છે તેમાં ''બ્રહ્મણો અગુણવૈષમ્યાત્'' એમ અવગ્રહ લેવાથી એવો અર્થ થાય છે કે બ્રહ્મમાં ગુણો પ્રકટ ન થવાથી બ્રહ્મનો પણ જન્મ-પ્રાકટ્ય થાય છે. આવો અર્થ થાય ત્યારે બીજી વ્યાખ્યા ઉપર કહી તેમાં ''કારણજન્મદા'' એટલે કે કારણોનો જન્મ કરનારી, એવું વિશેષણ કહેલ, તેનો અર્થ 'કારણો' એટલે જીવોના જન્મનો 'દ્યતિ' નાશ કરનારી, એટલે જીવોને મોક્ષ આપનારી એવો કરવો. એવી રીતે જુદા-જુદા પ્રકારના સર્ગ થતા હોવાથી તેના જુદા પ્રકરણો ગણી, સર્ગના પ્રકારો કહેવામાં આવે છે૪।।

સર્ગના પ્રકારોઃ

દેવ બે પ્રકારના હોવાથી અને કારણો ત્રણ પ્રકારનાં હોવાથી સૃષ્ટિ પાંચ પ્રકારની છે. અને બન્ધન તથા મોક્ષ એવા ભેદથી દરેક સૃષ્ટિ પોતે જ બે પ્રકારની થાય છે, એટલે તેના કુલ દશ પ્રકાર થયા.

દેવ (ભગવાન) ૧.ગુણાતીત (ગુણથી પર) અને ૨.સગુણ (ગુણવાળા) એવા બે પ્રકારના થાય છે. તત્ત્વોના તથા જીવોના ત્રણ ભેદો છે. ૧.અહંકાર વગેરે તત્ત્વોની સૃષ્ટિ. ૨.અમુક્ત જીવોની અથવા કાલની સૃષ્ટિ, કારણ કે અમુક્ત અથવા બદ્ધ જીવો કાલમાં જન્મ્યા કરે છે અને મૃત્યુ પામ્યા કરે છે. ૩. મુક્ત જીવોની સૃષ્ટિ. તેથી દેવના તથા કારણોના મળી પાંચ પ્રકારો થતા હોવાથી પાંચ પ્રકારની સૃષ્ટિ થાય છે. તે પ્રકારો નીચે જણાવવામાં આવશે. આ પાંચ પ્રકારની સૃષ્ટિમાં એકનું પ્રાધાન્ય (મુખ્યપણું) હોય ત્યારે બીજી તેની વિભૂતિરૂપ (તેના અંગરૂપ) હોય છે. જેમકે

૧.તત્ત્વોની સૃષ્ટિ ગુણાતીત(દેવ)ની સૃષ્ટિની વિભૂતિરૂપ છે.

૨.બ્રહ્મા વગેરેની ઉત્પત્તિ થાય છે તે વિસર્ગરૂપ છે અને સગુણ સૃષ્ટિની વિભૂતિરૂપ છે.

૩.દશમા અધ્યાયમાં જણાવેલ દશ પ્રકારની સૃષ્ટિ કાલની વિભૂતિ છે.
૪.સાંખ્ય પ્રકરણમાં વીસમા અધ્યાયમાં જણાવેલી મહત્તત્વ વગેરેની સૃષ્ટિ તત્ત્વોની સૃષ્ટિની વિભૂતિ છે. અને
૫.ચૌદમાથી ઓગણીસમા સુધીના છ અધ્યાયોમાં મતાન્તરથી જણાવેલી મુક્ત જીવોની સૃષ્ટિ બારમા અધ્યાયમાં જણાવેલ સૃષ્ટિની વિભૂતિરૂપ છે.
–એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારની સર્ગરૂપ લીલા થઈ. તે પાંચે બન્ધન અને મોક્ષ એવા ભેદથી બે પ્રકારની થતાં દશ પ્રકારની થાય છે (પાંચે સૃષ્ટિમાં જુદા-જુદા પ્રકારથી મુક્તિ થાય).

૧.સગુણ સૃષ્ટિની મુક્તિ મોક્ષ લીલાનો સમ્બન્ધ થવાથી થાય છે. (કારણ કે જુદા-જુદા ભાવથી સૃષ્ટિ રચતાં તેમને ભય વગેરે થાય છે અને તે ભાવોનો ત્યાગ કરતાં તેમની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ અથવા મુક્તિ થાય છે. ચિત્તની વૃત્તિઓને રોકવાથી જ તેવી રીતે મુક્તિ થાય છે, તેથી મોક્ષલીલાનો યોગ જ તે મુક્તિ કરાવનારો છે).
૨.તેવી રીતે ગુણાતીત સૃષ્ટિની મુક્તિ જ્ઞાનથી થાય છે (કારણ કે આ સૃષ્ટિ ૩।૫।૨૪ માં જણાવ્યા પ્રમાણે અજ્ઞાનથી થાય છે અને અજ્ઞાનનો નાશ જ્ઞાનથી થાય છે).
૩.કાલસૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થયેલાનો મોક્ષ ભક્તિથી થાય છે.
૪.તત્ત્વોનો મોક્ષ જે તત્ત્વમાંથી તે નીકળેલ હોય તેમાં તેનો ફરી પ્રવેશ થવાથી થાય છે.
૫.જીવોની મુક્તિ વૈરાગ્યથી થાય છે.
તેથી પાંચ પ્રકારની સૃષ્ટિ અને તેના પાંચ પ્રકારના મોક્ષ એવો આ સ્કન્ધના અધ્યાયોનો અર્થ લેતા, તેનાં દશ પ્રકરણ થાય૫।।-૫।।

સૃષ્ટિના પ્રકારોઃ
૧.એક સૃષ્ટિ ગુણાતીત દેવમાંથી થાય છે. આ સૃષ્ટિ પાંચમા તથા છઠ્ઠા અધ્યાયોમાં કહેલી છે.
૨.બીજી સૃષ્ટિ સગુણ બ્રહ્મમાંથી થાય છે. આ સૃષ્ટિ સાત, આઠ તથા નવ મા અધ્યાયોમાં કહેલી છે.
૩.ત્રીજી સૃષ્ટિ કાલની અધ્યાય ૧૦-૧૧માં કહેલી.
૪.ચોથી જીવોની સૃષ્ટિ અધ્યાય ૧૨માં કહેલી મુક્ત જીવોની, કારણ કે અમુક્ત જીવોની સૃષ્ટિનો કાલસૃષ્ટિમાં સમાવેશ થયેલ છે.
૫.નામસૃષ્ટિ અધ્યાય ૧૨માં જ કહેલી છે.

વાસ્તવિક રીતે તત્ત્વોની સૃષ્ટિ (સાઙ્ખ્ય પ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૦માં કહેલી) ને જ પાંચમી સૃષ્ટિ કહેવી જોઈએ, પરન્તુ તેમાં નામસૃષ્ટિનો પણ સમાવેશ કરવાનો હોવાથી નામસૃષ્ટિને પાંચમી કહેલી છે. સૃષ્ટિ રચવામાં-પહેલી બે સૃષ્ટિ રચવામાં દેવ સ્વતન્ત્ર છે. ત્રીજી ચોથી અને પાંચમી સૃષ્ટિ રચવામાં-કાલ, જીવો અથવા તત્ત્વો સ્વતન્ત્ર નથી. તેમની સૃષ્ટિ ભગવાનની ઈચ્છાથી જ થાય છે; માત્ર કાલ, જીવો અથવા તત્ત્વો થી થતી નથી૬।।-૬।।

ભૂમિના ઉદ્ધારની સર્ગમાં ઉપયોગિતાઃ

આ સ્કન્ધના અઢારમા તથા ઓગણીસમા અધ્યાયમાં ભગવાને વારાહનો અવતાર લઈ હિરણ્યાક્ષને હણી ભૂમિનો ઉદ્ધાર કર્યાની કથા કહેલી છે, તે પણ સર્ગ સમ્બન્ધી જ કથા છે. કારણ કે ભૂમિનો ઉદ્ધાર સર્વ પ્રકારની સૃષ્ટિમાં ઉપયોગી છે. તે સર્વ સૃષ્ટિઓના આધારરૂપ હોવાથી, સર્વ સૃષ્ટિઓને સમાન છે અને તેથી બન્ધ લીલાના અન્તે કહેલ છે૭।।

મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિઃ

મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ થયાનું બારમા અધ્યાયમાં (શ્લોક૪ વગેરેમાં) કહેલું છે, તે પણ નકામું કહેલ નથી. કારણ

કે મુક્ત જીવનો પણ જન્મ થાય છે એમ દર્શાવવા અધ્યા.૧૫।૩૪માં જય તથા વિજય ને સનક વગેરેએ શાપ આપ્યાની કથા કહેલી છે.

કેટલાક કહે છે કે બ્રહ્મસૂત્ર ૪।૪।૨૨માં જણાવેલ ''ફરી તે (સંસારમાં) આવતો નથી'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે મુક્ત જીવોનો ફરી જન્મ થતો ન હોવાથી, અહીં સનક વગેરે જે મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ કહેલી છે, તેમની મુક્તિ થયેલ તે મુખ્ય નહિ હોય, ઉપચારથી મનાયેલી હશે. પણ આ માન્યતા યોગ્ય નથી. વાસ્તવિક રીતે સનક વગેરેની ઉત્પત્તિ થઈ તે પહેલાં તેઓને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું જ હતું, કારણ કે ઉત્પત્તિ થયા પછી તેમને કોઈએ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેલો નથી. ઉત્પત્તિ થઈ તે પહેલાં તેઓની વાસ્તવિક મુક્તિ જ થયેલી. તેવી જ રીતે વૈકુંઠમાં વસનારા ભગવાનના ભક્તો જય અને વિજય પણ વાસ્તવિક રીતે મુક્ત જ હતા, પરન્તુ ભગવાનની ઇચ્છાથી તેમની સંસારમાં ઉત્પત્તિ થઈ. આ દર્શાવવા જ ઉપર જણાવેલ શાપની કથા કહેલી છે. તેમાં સનક વગેરે શાપ આપનાર છે અને જય તથા વિજય ને તેમણે શાપ આપેલ છે. એ પ્રમાણે આ શાપની કથાથી મુક્ત જીવોની પણ ઉત્પત્તિ થાય, તેની યોગ્યતા કહી (તેથી તેઓને ઉત્પત્તિ પહેલાં મુક્તિ થયેલી તે મુખ્ય મુક્તિ જ હતી, ઉપચારથી મનાએલી નહોતી)૭।।

મુક્ત જીવને પ્રાપ્ત થતું ફલઃ

આ મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ થાય તે ભગવાનને પ્રિય નથી, તેથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય જીવોને પ્રાપ્ત થવાનું ફલ મોક્ષના સમ્બન્ધમાં જુદું સાઙ્ખ્ય પ્રકરણ કહેલું છે.

(શંકાઃજય અને વિજય ની ઉત્પત્તિ થઈ તે ભગવાનને ઈષ્ટ હતું. જો તે ભગવાનને ઈષ્ટ ન હોય તો કેટલાક જન્મો પછી તેઓને ''આ મારું સ્થાન પ્રાપ્ત થશે'' એમ ભગવાન કહેત નહિ, એવી શંકા થાય. સમાધાનઃતો જાણવું કે અહીં જે આ કથા કહેલી છે તે મતાન્તર છે. કારણ કે અધ્યાય ૧૪।૯માં મૈત્રેયે સ્પષ્ટ કહેલું છે કે ''આ વિષયમાં જે આ ઇતિહાસ મેં પૂર્વ શ્રવણ કરેલો છે''. તેથી મૈત્રેયે સાંભળેલ વૃત્તાન્ત અહીં કહેલો હોવાથી તે મતાન્તર છે).

જય અને વિજય નો શાપને લીધે આસુરભાવ થયા પછી તેઓ ક્રોધથી ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાના હતા, એ તેમના રાજસભાવને લીધે મતાન્તરથી તેમને પ્રાપ્ત થવાનું ફલ કહેલું છે.

શંકાઃત્યારે મુક્ત જીવોને પ્રાપ્ત થવાના ફલ અને બીજા મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય જીવોને પ્રાપ્ત થવાનાં ફલમાં ભેદ છે, તે બન્ને સરખાં નથી એવી શંકા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે તે બેમાં ભેદ નથી એમ જણાવવા ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થવાનું મતાન્તરમાં તેમજ સાઙ્ખ્ય પ્રકરણમાં બન્ને સ્થળે કહેલું છે. ભગવાન પોતે જ પ્રકટ થઈ (અવતાર લઈ) બન્નેને ફળ આપે છે એમ જણાવવા આ સર્ગ લીલામાં બે ભગવાનના અવતારો થયાનું કહેલ છે. વરાહનો અવતાર થયો તે ભગવાનની ક્રિયાશક્તિવાળો અવતાર છે અને કપિલનો અવતાર થયો તે ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિવાળો અવતાર છે. જો સૃષ્ટિના પ્રકરણમાં ભગવાનનો અવતાર ન થાય, તો જીવોનાં કર્મને લીધે જ તેમનાં જન્મમરણ થાય છે અને સૃષ્ટિ કર્મને જ અધીન છે એમ માનવામાં આવે. વાસ્તવિક રીતે ભગવાનની ઇચ્છાથી જ સૃષ્ટિ થાય છે. જો મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ થતી ન હોય, અથવા ઉત્પન્ન થયેલ જીવોને મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી ન હોય, તો સૃષ્ટિ (બન્ધ અને મોક્ષ) ઈશ્વરની ઇચ્છાથી થાય છે એ ખોટું ઠરે અને ઈશ્વરપણું રહે નહિ. તેથી સૃષ્ટિ ઈશ્વરની ઇચ્છાને જ અધીન છે એમ જણાવવા મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ થવાનું અને ઉત્પન્ન થયેલ જીવોને મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો હોવાનું આ લીલામાં કહેલ છે૭।।-૧૧

સૃષ્ટિનું પ્રયોજનઃ

આ સર્ગમાં સ્ત્રી(દેવહૂતિ) અને પુરુષ(કર્દમ) ને મુક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું કહેલ છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો ને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભગવાને સૃષ્ટિ રચેલી છે. અને ભગવાન પ્રસન્ન થાય ત્યારે તેમને આ લોકનાં ફળ(ધન-પુત્ર વગેરે) પરલોકનાં ફળ(સ્વર્ગ વગેરે) અને મોક્ષ પણ આપે છે, એવું આ સ્કન્ધનું તાત્પર્ય છે. તેથી ભગવાને રચેલી સૃષ્ટિમાં જે ઉત્પન્ન થયેલા છે તેમણે ભગવાનનું પ્રેમથી ભજન કરવું જોઈએ૧૨।।

સૃષ્ટિનું વર્ણન વીસમા અધ્યાયમાં કરેલું છે તે સમ્પૂર્ણ રીતે કરેલું નથી, પણ સામાન્ય રીતે સૃષ્ટિ ગણાય તેવી હર કોઈ સૃષ્ટિનું વર્ણન કરવું જોઈએ, તેથી તે પ્રમાણે વર્ણન કરેલું છે. સાઙ્ખ્ય મત પ્રમાણે જ સૃષ્ટિનું વર્ણન કરેલું નથી. કારણ કે તે મત પ્રમાણે પ્રાપ્ત થતી મુક્તિનું નિરૂપણ કરવા તે પ્રકરણ કહેલું છે. છતાં એ અધ્યાયમાં એક પછી એક તામસી, રાજસી અને સાત્ત્વિકી એમ ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ કહેલી છે, કારણ કે સાઙ્ખ્ય મત પ્રમાણે ગુણોથી સૃષ્ટિ થાય છે. તેથી એ અધ્યાયમાં ગુણથી થયેલી સૃષ્ટિ કહેલી હોવાથી, સાંખ્યમતથી તે વિરુદ્ધ નથી૧૨।।-૧૪

કર્દમે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવા કાંઈ પણ સાધન કરેલ હોવાનું સાઙ્ખ્ય પ્રકરણમાં કહેલું નથી, છતાં તેને જ્ઞાન તો પહેલાં જ પ્રાપ્ત થયેલું હોવાનું જણાવેલ છે. તેથી ભોગ વગેરે સાથે તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું કહેલું છે. દેવહૂતિને કપિલના ઉપદેશથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં મુક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું ૨૫ થી ૩૩ મા સુધીના નવ અધ્યાયોથી કહેલું છે૧૫

પ્રકરણોઃ

પ્રકરણો ગણતાં સર્ગના આ સ્કન્ધનાં ચાર પ્રકરણો થાય છેઃ

૧.અધિકાર
૨.સૃષ્ટિ
૩.ઉપપત્તિ અને
૪.ફળ (અથવા મુક્તિ).

અનુક્રમે આ ચાર સ્થૂલ પ્રકરણ કહેલાં છે. સૂક્ષ્મ પ્રકરણો ગણતાં આ સ્કન્ધનાં દશ પ્રકરણો થાય છે, તે પાછળ કા.૫માં જણાવેલાં છે. ચાર સ્થૂલ પ્રકરણો કહ્યાં તે જ આ દશ સૂક્ષ્મ પ્રકરણો થાય છે. બીજાં સ્થૂલ પ્રકરણો સૃષ્ટિના પાંચ પ્રકાર પાછળ કહેલા છે. પાંચમાથી બારમા સુધીના અધ્યાયોમાં આ પાંચ પ્રકારની સૃષ્ટિ કહેલી છે. ઉપપત્તિ, એટલે મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ તથા મુક્તિ થવાની યોગ્યતા બે પ્રકારની છે. (તે તેરમાથી વીસમા સુધીના આઠ અધ્યાયોમાં કહેલી છે). મુક્ત જીવો ઉત્પન્ન થયેલ હોય તેઓની, સ્ત્રીની અને પુરુષની એમ મુક્તિ ત્રણ પ્રકારની છે. તેથી સૃષ્ટિ, ઉપપત્તિ અને મુક્તિના (૫+૨+૩) દશ પ્રકાર થયા. અધિકાર (પહેલા ચાર અધ્યાયોમાં જણાવેલ છે, તે) આ દશ સૂક્ષ્મ પ્રકરણોથી જુદા છે, કારણ કે તે ત્રીજા અને ચોથા બન્ને સ્કન્ધોમાં ઉપયોગી છે. આ બન્ને સ્કન્ધ એક પ્રકરણના જેવા છે. બે સ્કન્ધના (૩૩+૩૧=૬૪) ચોસઠ અધ્યાયો છે. તેમાંના ત્રીજા સ્કન્ધના પહેલા ચાર અધ્યાયો અધિકાર જણાવનારા છે. આ બે સ્કન્ધમાં ભગવાનની ચોસઠ કલાઓનું નિરૂપણ કરેલ છે૧૬-૧૭

અધિકાર પ્રકરણઃ અધ્યાય ૧-૪ઃ

આ સ્કન્ધના પહેલા ચાર અધ્યાયોથી અધિકાર જણાવેલો છેઃ

ક.મોક્ષ પ્રાપ્ત થવામાં ૧.ઘરમાં આસક્તિ હોય તે વિઘ્ન કરનારી છે, તેથી ઘરમાંથી આસક્તિ નીકળી જવી જોઈએ. પહેલા અધ્યાયના ૬-૧૬ સુધીના શ્લોકથી વિદુરની ઘરમાં આસક્તિ દૂર થયાનું કહેલ છે. ૨.વ્રત વગેરેથી વિદુરનો દેહ શુદ્ધ પણ થયો (શ્લો.૧૭-૧૯) અને ૩.વિદુર તીર્થોમાં ફર્યા(શ્લો.૨૨-૨૪). પરીક્ષિત કરતાં વિદુરમાં આ ત્રણ ગુણો વધારે થયા, તેથી પરીક્ષિત કરતાં પણ ઉત્તમ આ શ્રેષ્ઠ અધિકારવાળા થયા. તીર્થોમાં ફરવું એ બહારની(દેહની) શુદ્ધિ મનાયેલી છે.

ખ.આવી બહારની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલ વિદુર જો ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરે તો તેથી પણ ઉત્તમ અધિકારી થાય.

ગ.હરિની કથાના શ્રવણથી અન્દરની-ઇન્દ્રિયોની શુદ્ધિ થાય છે, તેથી તે કથાના શ્રવણથી જો ભગવાનનો ગુણ તેનામાં

પ્રવેશ કરે તેની ઇન્દ્રિયો પણ શુદ્ધ થાય તો તેથી પણ અધિક અધિકાર પ્રાપ્ત થાય.
ઘ.જો તેના ઉપર ભગવાનની કૃપા થાય તો તેથી પણ અધિક અધિકારી થાય. (આ ક થી ઘ સુધીનાં ચાર વિદુરને પ્રાપ્ત થયેલ, એમ આ પહેલા ચાર અધ્યાયોમાં અનુક્રમે દર્શાવેલ છે).
ભગવદીય હોવા છતાં પણ જો આ ચાર ગુણોવાળો હોય તો તે સર્વથી ઉત્તમ અધિકારી છે.

બહારની શુદ્ધિ બે પ્રકારની છેઃ૧.દોષ દૂર થવાથી થતી અને ૨.ગુણો પ્રાપ્ત થવાથી થતી. આ બહારની શુદ્ધિ પહેલા અધ્યાયમાં કહેલી છે. ઘરમાં આસક્તિ જ ફળ પ્રાપ્ત થવામાં વિઘ્ન કરનારી છે, તેથી તે કાઢી નાખવી જ જોઈએ૧૮-૧૯

શંકાઃવિદુર શૂદ્ર હતો (કારણ કે વ્યાસે દાસીમાં ઉત્પન્ન કરેલો હતો૩।૫।૨૦) શૂદ્રને અધિકાર કેમ પ્રાપ્ત થાય? વળી, પરીક્ષિત ક્ષત્રિય હતો અને ભગવદીય હતો, તેના કરતાં પણ વિદુરનો અધિકાર ઉત્તમ કેમ હોઈ શકે? એવી શંકા ન કરવી,

સમાધાનઃકારણ કે વિદુર એની જિન્દગીનાં પહેલાં એકસો વર્ષ જ શૂદ્ર હતો. ‘‘શાપને લીધે યમ એકસો વર્ષ સુધી શૂદ્ર થયેલો’’ એ વાક્ય પ્રમાણે તે પહેલાં એકસો વર્ષ સુધી જ શૂદ્ર હતો, ત્યાર પછી તે ક્ષત્રિય થયેલો. બ્રાહ્મણ(વ્યાસ) થી ઉત્પન્ન થયેલ પુત્રમાં શૂદ્રપણું મુખ્ય હોવાનું ઘટતું નથી. વિચિત્રવીર્ય પછી રાજગાદીમાટે વારસ કોઈ ન હોવાથી રાજા થવામાટે જ સન્તાન ઉત્પન્ન કરવા વ્યાસને પ્રાર્થના કરવાથી વિદુરની ઉત્પત્તિ થયેલી હોવાથી, એકસો વર્ષ પછી તે ક્ષત્રિય જ હતો. તેથી જ ધૃતરાષ્ટ્રે તેને મન્ત્રણા કરવા બોલાવેલો(અ.૧।૧૦). તેથી જ ભગવાને તેના ઘેર તેની સાથે ભોજન પણ કરેલું(ભારત-ઉદ્યોગપર્વ અ.૯૩). વિદુર આ સમયે એકસોથી વધારે વયનો હોઈ ક્ષત્રિય હોવાથી, તે શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરવાનો અધિકારી હતો. વળી તે બ્રાહ્મણ-વ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલો હતો તે પણ તેને અધિકાર હોવાનું અધિક કારણ છે.

શંકાઃતે એકસો વર્ષ જ જીવશે એમ માનીને ‘‘એકસો વર્ષ શૂદ્ર રહેશે’’, એવો શાપ કેમ આપેલ નહિ હોય? એવી શંકા પણ યોગ્ય નથી,

સમાધાનઃકારણ કે તર્કથી જાણી શકાય છે કે તે ઘણો લાંબો સમય જીવેલો. તે ધૃતરાષ્ટ્રની સમાન વયવાળો હતો (કારણ કે તે બેને એક સાથે જ વ્યાસે ઉત્પન્ન કરેલા). ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર દુર્યોધન ભીમની સમાન વયવાળો હતો. ભીમથી નાનો અર્જુન, અને શ્રીકૃષ્ણ તો અર્જુનની સમાન વયના હતા. શ્રીકૃષ્ણ પણ એકસો પચીસ વર્ષ સુધી ભૂતલ ઉપર વિરાજેલા એમ ૧૧।૬।૨૫થી સિદ્ધ થાય છે અને તેઓ સ્વધામ પધારી ગયા પછી વિદુર હસ્તિનાપુર આવેલા(૧।૧૩।૧-૧૧) તેથી વિદુર દોઢસો વર્ષ (અથવા તેથી અધિક) જીવેલા૨૦-૨૦।।

અધ્યાયાર્થ અધ્યાય પહેલોઃ

વિદુરને ધૃતરાષ્ટ્રે મન્ત્રણા કરવા બોલાવેલ(શ્લો.૧૦) ત્યાં દુર્યોધને તેનું અપમાન કર્યું(શ્લો.૧૪-૧૫) અને તેથી તેને વૈરાગ્ય થયો. જો પોતાનીમેળે વૈરાગ્યવાળો થયો હોય તો કોઈક સમયે તે પાછો પણ આવે. તેથી પાછો આવે તેમ ન હતું એમ જણાવવા દુર્યોધને કરેલા અપમાનથી વૈરાગ્ય થયાનું જણાવેલ છે. વૈરાગ્યવાળો પણ જો બીજા કોઈ સ્થળે જઈ રહે તો તેને ફરી સંસારમાં આસક્તિ થાય, તેથી તેણે પછી તીર્થો જ કર્યા એમ કહેલું છે. તે તીર્થોમાં પણ જો દેવતા હોવાની બુદ્ધિ હોય તો જ તીર્થોનું સેવન લાભકારી થાય. તેવી બુદ્ધિ પણ તીર્થોમાં વિદુરને હતી(શ્લો.૨૩). તીર્થો સેવવાથી તે વિશુદ્ધ એટલે કામનારહિત થયેલો. વળી તેણે ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય તો પહેલાં જ પ્રાપ્ત કરેલો હતો. પછી તેને ઉદ્ધવનો સત્સંગ થયો અને તેથી તેને ઘણો આનન્દ થયો(શ્લો.૨૪-૨૫). તેને તો ઉદ્ધવના સત્સંગથી જ ઘણો

આનન્દ થયેલો, ઉદ્ધવને ભગવાન સમ્બન્ધી પ્રશ્ન કરાશે, એવા વિચારથી આનન્દ થયો ન હતો. પછી તેણે ઉદ્ધવને ત્રણ પ્રશ્નો કર્યાઃ૧.ભગવાનના કુશલ સમ્બન્ધી ખાસ પ્રશ્ન(શ્લો.૨૬) ૨.સર્વના કુશલના બહાનાથી ભગવાનના કુશલ સમ્બન્ધી સામાન્ય પ્રશ્ન(શ્લો.૨૭-૪૧) અને ૩.ભગવાનના ચરિત્ર સમ્બન્ધી પ્રશ્ન(શ્લો.૪૫)૨૦।।-૨૨

આ પ્રશ્નના ઉત્તર ઉદ્ધવે અનુક્રમે આપેલા નથી, પરન્તુ ત્રીજો ભગવાનના ચરિત્ર સમ્બન્ધી પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, તે ચરિત્રને બીજા બન્ને પ્રશ્નો સાથે સમ્બન્ધ હોવાથી, તેનો ઉત્તર વચ્ચે આપ્યો છે. આરમ્ભમાં અધ્યાય ૨।૭-૧૧ વડે ભગવાનનાં ખાસ કુશલ સમ્બન્ધી પૂછેલ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપેલ છે. ત્યાર પછી ભગવાનનું બન્ને પ્રકારનું (બન્ધ અને મોક્ષ ના ભેદવાળું–આવણભંગ)) ચરિત્ર કહેલું છે અને ત્યાર પછી (અ.૪।૧-૨થી) સામાન્ય રીતે યાદવોના કુશલ સમ્બન્ધી પ્રશ્નનો ઉત્તર આપેલો છે. ભગવાનનું ચરિત્ર વચ્ચે કહ્યું, કારણ કે બીજા બન્ને પ્રશ્નોને તેની સાથે સમ્બન્ધ છે, અને ચરિત્ર કહ્યા વિના તેના ઉત્તર આપી શકાય
તેમ નથી.

શંકાઃઅહીં કહેલ ભગવાનનું ચરિત્ર સારું નથી, કારણ કે તેમાં તો તેમણે પોતાના ભક્ત અને બન્ધુ યાદવોનો વધ કરાવેલ છે. તેથી વિદુરને ભગવાનની લીલાના શ્રવણનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય તે માટે આવું ચરિત્ર તેને કેમ કહેલું? એવી શંકા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે શ્રીકૃષ્ણ ઈશ્વર હોવાથી બન્ધુ અને ભક્ત યાદવોનો વધ કરાવવાથી પણ તેમને દોષ લાગતો નથી. છતાં ભગવાનને પણ દોષ લાગે એમ માનો તો પણ ભગવાને તેમનો વધ કરાવી તે સર્વ ભક્તોનો સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરેલો છે, તેથી દોષ રહેતો નથી૨૩

શંકાઃવિદુરે ઘરમાંથી આસક્તિ કાઢી નાખી શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી, છતાં ભગવદીય તો પરીક્ષિત અને તે બન્ને સરખા હતા, તેથી પરીક્ષિત કરતાં વિદુર ઉત્તમ અધિકારી કેમ ગણાય? એવો પ્રશ્ન થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે #B૧#Aવિદુરે પહેલાં જ ભગવાનની સેવા ઘણી કરેલી, વળી #B૨#Aતેણે ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તી પાણ્ડવોનું રક્ષણ કરેલું. અને #B૩#Aતેમનું માહાત્મ્ય પણ ઘણું જ શ્રવણ કરેલું. આ ત્રણ ગુણો પરીક્ષિતમાં ન હતા, તેથી વિદુર પરીક્ષિત કરતાં પણ ઉત્તમ હતા. તેથી કૃષ્ણમાં વિશ્વાસ જણાવનારી વિદુરની કથા અહીં કહેલી છે. શ્રીકૃષ્ણમાં વિશ્વાસ રાખી તેણે ભય વિના (તીર્થો કરવાં વગેરે) પ્રવૃત્તિ કરેલી છે૨૪-૨૪।।

અધ્યાય બીજોઃ

બીજા અધ્યાયમાં સામાન્ય પ્રશ્નનો ઉત્તર કહેલો છે. ભગવાનનું પોતાનું જ માહાત્મ્ય કહેલું છે. પણ જો આ જીવ સમ્બન્ધી પ્રશ્ન હતો એમ ગણીએ તો ભગવાનનું માહાત્મ્ય સામાન્ય જીવનું જ માહાત્મ્ય ગણાય. એ પ્રશ્નને જીવસમ્બન્ધી પ્રશ્ન ગણવાથી એવો અર્થ થાય છે કે ભગવાન સમ્બન્ધી પ્રશ્ન પૂછ્યો તે સર્વ જીવો સમ્બન્ધી સામાન્ય પ્રશ્ન પૂછ્યો અને દરેક જીવ સમ્બન્ધી જુદા-જુદા પ્રશ્ન તો તે દરેકનું નામ લઈ પૂછેલો. એમ ગણીએ ત્યારે ભગવાનને બીજાને અધીન માનેલા ગણાય. (એવો પ્રશ્ન પૂછનારને ભગવાનમાં વિશ્વાસ ન હોય) તેથી વિદુરને ભગવાનમાં વિશ્વાસ થાય તે માટે ઉદ્ધવ આરમ્ભમાં ભગવાનનું વાસ્તવિક માહાત્મ્ય તેને જણાવે છે(શ્લો.૭-૧૧) અને પછી તેને ભગવાનનું ચરિત્ર કહે છે૨૪।।-૨૫।।

જો કે ભગવાનનું ચરિત્ર (બીજા પ્રશ્નના) ઉત્તરના અંગરૂપ છે અને તે ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેલું છે છતાં પણ આ અધ્યાયમાં કહેલું ચરિત્ર પણ તેના જેવું હોવાથી અને આ અધ્યાયમાં જે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે તેની સાથે

સમ્બન્ધવાળું હોવાથી અહીં કહેલું છે. વળી અહીં ચરિત્ર કહેવાથી કથા સાથે કથાનો સમ્બન્ધ પણ ચાલુ રહે, તેથી પણ તે અહીં કહેલું છે. બીજા અધ્યાયમાં વિદુરને ભગવાનમાં વિશ્વાસ થાય તે માટે ભગવાને પૂતના વગેરેને પ્રાપ્ત કરાવેલ ફળ કહેલ છે. તેવું ફળ ભગવાનનું ચરિત્ર સાંભળવાથી પણ થાય તેવી રીતે તેના સમ્બન્ધવાળું ચરિત્ર પણ કહેલું છે. ભગવાનની વાર્તા(કથા) કહેવી તે આ અધ્યાયનો અર્થ છે. તેના પાછળના બે અંગો છે:૧.ભગવાનમાં વિશ્વાસ થાય તે માટે તેમનું માહાત્મ્ય (જણાવવું) અને ૨.ભગવાનની કથા કહી તેમનામાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો. વાર્તા કહેવા માંડ્યા પહેલાંનું એક અંગ (કહેનાર ઉદ્ધવની) ઉત્તમ ભક્તિ છે. ભક્ત ન હોય તે કથા કહે તેમાં સમ્પૂર્ણ વિશ્વાસ ન થાય, તેથી ઉદ્ધવનો ભગવાન ઉપરનો પ્રેમ પણ આ અધ્યાયમાં કહેલો છે૨૫।।-૨૬।।

તેથી આ અધ્યાયમાં ચાર વિષયો નીચે પ્રમાણે કહેલા છેઃ

શ્લો.૧-૬ ઉદ્ધવનો ભગવાન ઉપરનો પ્રેમ.

શ્લો.૭ કુશલ સમ્બન્ધી સામાન્ય(ભગવાનને સામાન્ય જીવ જાણીને કરેલ)પ્રશ્નનો ઉત્તર.

શ્લો.૮-૨૪ ભગવાનનું માહાત્મ્ય.

શ્લો.૨૫-૩૪ ભગવાનનું ચરિત્ર૨૬।।-૨૭।।

અધ્યાય ત્રીજોઃ

ત્રીજા અધ્યાયમાં અઠ્ઠાવીસ શ્લોકોથી ભગવાનના ચરિત્ર (માત્ર ભગવાને કરેલ કાર્ય) નું જ નિરૂપણ કરેલું છે૨૭।।-૨૮।।

અધ્યાય ચોથોઃ

૧.ચોથા અધ્યાયના પહેલા બે શ્લોકોથી વિદુરે યાદવોના ખાસ નામ દઈ પૂછેલ કુશલનો ઉત્તર સામાન્ય રીતે આપેલો છે.

૨.પછી ભગવાને ભક્ત અને બન્ધુયાદવો નો વધ કરાવ્યો એવો દોષ ભાસે તે દૂર કરવા ભગવાને તેમનો વધ કરાવી તે ભક્તોનો ઉદ્ધાર જ કરેલો છે એમ ત્યાર પછીના વીસ(૩-૨૨) શ્લોકોથી કહેલું છે.

૩.તે સમયે જે ભક્ત નહોતો તે વિદુરનો ઉદ્ધાર કરવા સમ્બન્ધમાં ત્યાર પછીના ચાર(૨૩-૧૬) શ્લોકો કહેલા છે.

૪.પછીનો(૨૭મો શ્લોક) ભગવાનની આજ્ઞા(શ્લો.૨૬માં જણાવેલી) પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે ઉદ્ધવ અને વિદુર એ બે છૂટા પડ્યાનું કહે છે.

૫.પછી પરીક્ષિતને સન્દેહ થાય છે કે બ્રાહ્મણના શાપથી આખા યાદવકુલનો નાશ થવાનો હતો તો ઉદ્ધવ કેમ બચી ગયા? તે રાજાનો સન્દેહ શુક દૂર કરે છે. આ સન્દેહ અને તેનું નિવારણ પાંચ(૨૮-૩૨) શ્લોકોથી કરેલ છે.

૬.ત્યાર પછીના ચાર(૩૩-૩૬) શ્લોકોથી વિદુરને મૈત્રેય મળ્યાનું જણાવેલ છે.

એ પ્રમાણે આ ચોથા અધ્યાયમાં છ વિષયો અનુક્રમે કહેલા છે. ભગવાને જ્ઞાન આપ્યું ત્યારે હાજર રહેનાર ભક્ત ઉદ્ધવ હતા, વિદુર હાજર ન હતા. ભગવાને જો ઉદ્ધવને આ બન્નેનો તથા બીજાઓનો મોક્ષ થાય તેવું (૧૧મા સ્કન્ધમાં કહેલું) જ્ઞાન આપ્યું ન હોત તો ભગવાને યાદવોનો સંહાર કરાવેલ હોવાથી તે ક્રૂર ગણાવાથી ભજન કરવા યોગ્ય ગણાત નહિ।।૨૯-૩૦

એ પ્રમાણે શ્રવણ કરનાર વિદુરનો અધિકાર જણાવ્યો. હવે મૈત્રેયને આ લીલાઓ વિદુરને કહેવાનો અધિકાર કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયો તે આ કારિકામાં દર્શાવેલ છે. ભગવાને ઉદ્ધવને જે ઉપદેશ કરેલો તે મૈત્રેયે પણ શ્રવણ કરેલો, કારણ કે તે શ્રવણ કરનાર ઉદ્ધવની સાથે તે પણ ભગવાન પાસે હતો(શ્લો.૯-૧૦) અને ભગવાને આ ઉપદેશ વિદુરને કહેવાની મૈત્રેયને આજ્ઞા કરેલી(શ્લો.૨૬). મૈત્રેય વિદુરને આ ઉપદેશ જણાવે અને તેથી ભક્ત વિદુરના જાણવામાં આ આવે એ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થાય તે માટે જ ભગવાને મૈત્રેયને તે સમયે પોતાની પાસે રાખી તેનો સંગ કરેલો.

શંકાઃમૈત્રેય વિદુરને આ ઉપદેશ જણાવે તે માટે ભગવાને તેને તે કહેલ હોય તો ભગવાને તેને મુખ્ય શ્રવણ કરનાર ઠરાવી જુદા પ્રકારે ઉપદેશ કરવો જોઈએ, ઉદ્ધવને મુખ્ય શ્રવણ કરનાર ગણી તેને ગૌણ ગણી ઉપદેશ કેમ કર્યો? એવો પ્રશ્ન થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે ભગવાને ઉપદેશ કરતી વખતે મૈત્રેયને પાસે રાખ્યો, તે મૈત્રેય ઉપર કૃપા હોવાથી પાસે રાખેલ ન હતો, પરન્તુ વિદુર ઉપરની કૃપાને લીધે તેને પાસે રાખેલો. આનો અર્થ એવો છે કે ભગવાન્‌ના માર્ગમાં ભક્ત જ શ્રેષ્ઠ છે બીજો કોઈ શ્રેષ્ઠ નથી.૩૧

ગુણાતીત સૃષ્ટિ પ્રકરણ તથા અધ્યાય ૫-૬નો અર્થઃ

એ પ્રમાણે ચાર અધ્યાયોથી અધિકાર દર્શાવી, શ્રોતા વિદુર પ્રાપ્ત થતાં, હવે મુખ્ય ગુણાતીત સૃષ્ટિનું પાંચમા તથા છઠ્ઠા એ બે અધ્યાયોથી નિરૂપણ કરે છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ કહે છે અને છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કાર્યની એટલે પુરુષના શરીરની ઉત્પત્તિ કહે છે. આ તત્ત્વો અને પુરુષના શરીરમાંથી પછી જગતની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી આ બે જગતનાં કારણ તરીકે જ જણાવેલાં છે. તે પૈકી તત્ત્વો જગતનાં કારણ છે, તત્ત્વોથી જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં કાંઈ સન્દેહ નથી. સમષ્ટિ (જીવમાત્રનાં સ્થાનરૂપ પુરુષનું શરીર) પણ જગતનું કારણ છે, કારણ કે વર્ણોનાં કર્મો તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે(અ.૬।૩૦-૩૪)૩૨-૩૨।।

અધ્યાય પાંચમો; વિદુરના પ્રશ્ન સમ્બન્ધી વિચારઃ

આ પાંચમા અધ્યાયમાં બીજાથી સોળમા સુધીના પન્દર શ્લોકોથી વિદુર મૈત્રેયને પ્રશ્ન કરે છે. આ શ્લોકોમાં વિદુર શા પ્રશ્નો કરે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. આ પ્રશ્નોના મૈત્રેય ઉત્તર આપે છે, તેમાં જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયરૂપ ભગવાન્‌ની લીલા જ કહે છે. તેથી ઉત્તર લક્ષમાં લેતાં, એક જ પ્રશ્ન તેણે કરેલ હોવો જોઈએ એમ જણાય છે; પરન્તુ એક જ પ્રશ્ન કરેલ નથી, તેથી પ્રશ્ન સમ્બન્ધી વિચાર કરવો યોગ્ય છે.

તે વિષયમાં કર્મનાં ફળના સમ્બન્ધમાં વિદુરને પ્રથમ સન્દેહ થાય છે. ફળ પ્રાપ્ત કરવામાટે શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મો કરવામાં આવે, છતાં ઈચ્છેલ ફળથી વિરુદ્ધ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, એવો એક પ્રશ્ન(શ્લો.૨માં) થાય છે. આ પ્રશ્નના ત્રણ ભાગ છે, કારણ કે વૈદિક કર્મ કરનાર ત્રણ વર્ણવાળાઓ(બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યો)ને એવી રીતે વિરુદ્ધ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓએ કરેલાં આ કર્મો લૌકિક નહિ, પરન્તુ વૈદિક હોવા છતાં, વિરુદ્ધ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ ન હોય અને લૌકિક કર્મ કરવાથી વિરુદ્ધ ફળ પ્રાપ્ત થતાં હોય તો એવા મૂર્ખોને વિરુદ્ધ ફળ પ્રાપ્ત થાય તેમાં કોઈ દોષ ન ગણાય. તેથી ત્રણ વર્ણવાળાઓનાં કર્મના સમ્બન્ધમાં જ એવા ત્રણ પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે કે #B૧#Aજે સુખને પ્રાપ્ત કરવાનું અથવા #B૨#Aજે દુઃખને ફિટાડવાનું લક્ષ્યમાં રાખીને કર્મો કરેલાં હોય તેથી વિરુદ્ધ ફળ કેમ પ્રાપ્ત થાય છે? અને #B૩#Aસુખ વિનાનું માત્ર દુઃખ જ કેમ થાય છે? જો કર્મ માર્ગ જ એવો હોય તો પહેલો પ્રશ્ન એ થાય છે કે #B૧#Aપ્રાણીએ શું કાર્ય કરવું(શ્લો.૨)? જો આનો એવો ઉત્તર આપતા હો કે પ્રાણીએ ભગવાન્‌નું ભજન કરવું, તો ભજન પણ કર્મ જ હોવાથી #B૨#Aકેવા પ્રકારથી કરેલું ભજન ભગવાન્‌નો પ્રેમ કરાવે તે પ્રકાર જણાવો એવો બીજો પ્રશ્ન થાય છે(શ્લો.૪).

૩/અ.ત્રીજો પ્રશ્ન ભગવાન્‌ના અવતારોના ચરિત્ર સમ્બન્ધી છે(શ્લો.૫) ૩/આ.ભગવાન્ અવતાર લીધા વિના જે ચરિત્ર કરે છે તે સમ્બન્ધમાં જગતની ૧.ઉત્પત્તિ, ૨.સ્થિતિ, ૩.પ્રલય અને ૪.વિચિત્રપણું(ભેદ) એવા ચાર પ્રશ્નો છે(શ્લો.૫-

૬). ૫.પાંચમો પ્રશ્ન જુદા-જુદા તત્ત્વોથી બનાવેલ જુદા-જુદા કાર્યો સમ્બન્ધી છે(શ્લો.૮). ૬.સર્વ કાર્યોમાં જુદા-જુદા પ્રકાર કરવાના કારણ સમ્બન્ધી છઠ્ઠો પ્રશ્ન છે(શ્લો.૯). અવતારના ચરિત્ર સમ્બન્ધી પ્રશ્ન(૩.અ) કર્યો તે સાથે આ છ ગણતાં સાત પ્રશ્નો ભગવાન્નાં કર્મો સમ્બન્ધી થયા.

આમ હોવાથી ત્રણ મુખ્ય પ્રશ્ન થાય છેઃજીવના બે પ્રકારનાં કર્મ સમ્બન્ધી પહેલા બે પ્રશ્નોઃ ૧.જીવે પોતાને માટે કરવાનાં કર્મો સમ્બન્ધી અને ૨.તેણે ભગવાન્ના પ્રયોજનથી ભગવાન્ને પ્રસન્ન કરવા કરવાનાં કર્મો સમ્બન્ધી. ૩.ત્રીજો પ્રશ્ન ભગવાન્નાં કર્મો સમ્બન્ધી થયો. તેથી સામાન્ય રીતે ત્રણ પ્રશ્નો થયાનું કહેલું છે. ત્રણ વર્ણવાળાઓને વૈદિક કર્મો તેમણે કરેલાં હોય તેનું ફળ પણ ઇચ્છેલું કેમ મળતું નથી, એમ બીજા શ્લોકથી પણ ત્રણ પ્રશ્નો હોવાનું સૂચવેલું છે.

ત્રીજો પ્રશ્ન ભગવાને અવતાર લીધા વિના તથા અવતાર લઈને કરેલાં કર્મો સમ્બન્ધી છે. તેમાં અવતાર લીધા વિના કરેલાં કર્મોના છ પ્રકારો સમ્બન્ધી પ્રશ્ન છે. પછી ભગવાન્ અવતારો લે છે તે અવતારોનાં કર્મોને આ પ્રકારો લાગુ પડતા નથી, તેથી પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યા વિના ભગવાને જે કર્મો કરેલાં તેના સમ્બન્ધમાં છ પ્રશ્નો કરેલા છે અને તે પ્રશ્નો ઉપસંહારમાં પણ (શ્લો.૧૫ થી) જણાવેલા છે. અને અવતાર ધારણ કરેલા ભગવાન્નાં કર્મો સમ્બન્ધી પ્રશ્ન ઉપસંહારમાં (શ્લો.૧૬ થી) જણાવેલો છે. તેથી આ પ્રશ્નોનો ઉપસંહાર ભગવાને બન્ને પ્રકારે કરેલા કર્મોથી જ કરેલો છે. (જીવના કર્મ સમ્બન્ધી પહેલો અને બીજો પ્રશ્ન કરેલ, તેઓનો ઉપસંહારમાં સમાવેશ કરેલો નથી). તેથી મૈત્રેયે ભગવાને બન્ને પ્રકારે કરેલ કર્મો સમ્બન્ધી ત્રીજા પ્રશ્નનો જ ઉત્તર આપેલો છે, તેમાં કોઈ દોષ નથી, કારણ કે જીવે કરેલ (ફળના) સાધનરૂપ કર્મ સમ્બન્ધી પ્રશ્નનો ઉપસંહારમાં સમાવેશ કરેલો નથી, જ્યારે ભગવાને બન્ને પ્રકારે કરેલાં કર્મનો ઉપસંહારમાં શ્લો.૧૫ તથા ૧૬થી જુદો-જુદો સમાવેશ કરેલો છે.

પ્રકટ સ્વરૂપથી અવતાર લઈને ભગવાને કરેલ કર્મો સમ્બન્ધી એક જ પ્રશ્ન છે. અપ્રકટ સ્વરૂપથી તેમણે કરેલ કર્મો સમ્બન્ધી છ પ્રકારના પ્રશ્ન છેઃ૧.જગતનાં જન્મ ૨.સ્થિતિ ૩.લય(શ્લો.૫) ૪.પ્રવેશ કરવો અને જુદાં-જુદાં પદાર્થોમાં પ્રવેશ કરી જુદા-જુદા જણાવું તે. આ બેનો એકમાં સમાવેશ કરેલો છે(૫-૬). ત્યાર પછી જુદા-જુદા કાર્યોનો પ્રકાર અને સર્વ કાર્યોના જુદા-જુદા પ્રકાર સમ્બન્ધી બે પ્રશ્નો શ્લો.૮ તથા ૯માં કરેલા બે પ્રશ્નો૩૨।।-૩૪।।

એ પ્રમાણે જ્યારે વિદુરે ભગવાન્નાં કર્મો સમ્બન્ધી પ્રશ્ન કર્યા ત્યારે જીવનાં કર્મો સમ્બન્ધી કરેલા પહેલા બે પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવાનો રહ્યો નહિ (તે બે પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાની જરૂર ન રહી). કારણ કે આ પ્રશ્નો કરવાનું અને તેઓના ઉત્તરો જાણવાનું પ્રયોજન ૧૧ થી ૧૪ શ્લોકોથી કહેલું છે. (તેમાં ભગવાન્ની કથાનું જ શ્રવણ કરવાની પોતાની ઇચ્છા વિદુરે જણાવેલી છે). આ પ્રયોજન કહ્યું તેથી જ શાસ્ત્રથી થતો નિર્ણય પણ જણાવેલ છે, કારણ કે ઘરમાં આસક્તિ રાખવાથી દુઃખદાયક સંસાર(જન્મ-મરણ) થયા કરે છે અને જીવનાં કર્મો તો ઘરમાં આસક્તિ રાખવાના પરિણામરૂપ છે; તેથી કર્મોથી દુઃખ થાય તે યોગ્ય જ છે.

ત્યારે જીવનાં કર્મો સમ્બન્ધી વિદુરે પોતે પ્રશ્ન કરી તેનો ઉત્તર પણ પોતે જ(૧૧-૧૪શ્લોકોથી) કેમ આપ્યો? એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે ''હું ભગવાન્નો ભક્ત છું'' એમ મૈત્રેયને જણાવવા તેણે એ પ્રમાણે કર્યું. કારણ કે કર્મો કરવાં નિરર્થક છે એમ જાણી ભક્ત ભગવાન્ના ગુણોના શ્રવણ તથા કીર્તન માં આનન્દ કરે છે અને તેથી તે જીવનાં કર્મ સમ્બન્ધી પ્રશ્ન કરે તે અયોગ્ય છે. વિદુરે (૧૧-૧૪ શ્લોકથી) એ પ્રમાણે જણાવી પોતે ભક્ત હોવાનું જણાવ્યું. વળી શ્લોક ૧૦માં તેણે ચારે વર્ણોનાં અલ્પ સુખ આપનારાં કર્મો વ્યાસજીથી સાંભળી પોતે તેથી ધરાઈ ગયેલ હોવાનું જણાવી, પોતાની રુચિ પણ જણાવી છે. અને શ્લો.૧૬માં પણ 'મહ્યમ્'–'મને'/'મારામાટે' ભગવાન્નાં કર્મો કહો, એમ કહી પોતાની ભગવાન્નાં કર્મોનું જ શ્રવણ કરવાની રુચિ જણાવેલી છે.

ત્યારે અવતાર લીધેલ ભગવાન્નાં કર્મો મૈત્રેયના ઉત્તરમાં કેમ કહેલાં નથી? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે અપ્રકટ સ્વરૂપનાં કર્મો સમ્બન્ધી છ પ્રકારના પ્રશ્ન કર્યા તેના ઉત્તરમાં અવતારોનાં કર્મ સમ્બન્ધી પ્રશ્નના ઉત્તરનો સમાવેશ થઈ જાય છે. કારણ કે જે ભગવાન્ના અવતારો હતા તેઓનો પુરુષમાં પ્રવેશ થયેલ હોવાનું, અથવા અવતારો થયા પછી તેઓનો પુરુષમાં પ્રવેશ થયેલ હોવાનું મૈત્રેય માને છે૩૪।।-૩૫।।

ત્યારે ચોથા શ્લોકમાં ભગવાન્ જે પ્રકારે ભજન કરવાથી પ્રસન્ન થાય તે સમ્બન્ધી વિદુરે પ્રશ્ન કર્યો તે યોગ્ય નથી, કારણ કે પ્રશ્નમાં તેમજ ઉત્તરમાં તેના જેવું કાંઈ નથી એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે સુખ અને દુઃખ ન હોવું એ જે લોકે ઇચ્છેલા છે તે પ્રાપ્ત કરવાનું અને ભગવાન્ને પ્રસન્ન કરવાનું કાંઈ પ્રસિદ્ધ પ્રયોજન વિદુરે જણાવેલ ન હોવાથી, આપણે તેનું બીજું પ્રયોજન કહેવું-શોધવું જોઈએ. તેથી આવો પ્રશ્ન લોકો ઉપર ઉપકાર થાય તે માટે વિદુર કરે તે યોગ્ય છે એમ જણાય છે. તેથી જ આ ચોથા શ્લોકથી તેમજ બીજા શ્લોકથી જે પહેલા બે પ્રશ્નો વિદુરે કર્યા છે, તેનો ભાવાર્થ અનુક્રમે એવો છે કે લોક ઉપર ઉપકાર કરવા અને પોતાના સ્વાર્થમાટે મનુષ્યે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. આ પહેલાં બન્ને પ્રશ્નો મનુષ્ય માત્રને સામાન્ય છે(સર્વ મનુષ્યો કરે તેવા છે) અને ઉત્તમ માર્ગમાં કરાય તેવા છે.

છતાં આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર મૈત્રેયે આપ્યો નથી, ત્યારે પ્રશ્ન કરવાનું શું કારણ? એવી શઙ્કા ન કરવી, કારણ કે મૈત્રેયે તેના પણ યોગ્ય પ્રકારે ઉત્તર આપેલ છે. મૈત્રેય ઉત્તર આપવાનો આરમ્ભ કરે છે ત્યાં જ શ્લોક૧૮માં કહે છે કે ''લોકો ઉપર સારી રીતે કૃપા કરતાં તે સારા પ્રશ્ન કરેલા છે'' (ઉત્તર જાણવા છતાં લોક ઉપર સારી રીતે કૃપા કરવામાટે જ આ તેં સારા પ્રશ્ન કરેલા છે). મૈત્રેયે એવી રીતે વિદુરની પ્રશંસા કરી છે તેથી તેના ઉત્તર તેણે આપેલ હોવા જોઈએ. ત્રીજા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જ આ બે પ્રશ્નના ઉત્તર આવી જાય છે. તેમાં આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મૈત્રેયે ભગવાન્નું ચરિત્ર વિદુરને કહેલું છે, તેમાં આ બન્ને પ્રશ્નોના ઉત્તર પણ આવી જાય છે, (કારણ કે ભગવાન્ની કથાનું શ્રવણ કરવાથી જ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે અને દુઃખ મટે છે. અને ભગવાન્ પણ તેથી જ પ્રસન્ન થાય છે. તેથી જ મૈત્રેયે વિદુરની, ઉપર જણાવ્યું તેમ પ્રશંસા પણ કરેલી છે૩૫।।-૩૭।।

ત્યારે (૩૮-૫૦ સુધીના શ્લોકમાં) તત્ત્વોએ ભગવાન્ની સ્તુતિ કરેલી છે તેનો સર્ગમાં શો ઉપયોગ છે? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે જેમ પૌત્ર ઉત્પન્ન કરવામાં પુત્ર સ્વતન્ત્ર હોય છે, તેમ તત્ત્વોથી થતાં કાર્યો એટલે સૃષ્ટિ રચવામાં તત્ત્વો સ્વતન્ત્ર નથી, એમ તત્ત્વોએ કરેલી સ્તુતિથી તેઓએ જણાવેલ છે. (તત્ત્વો સૃષ્ટિ રચવામાં સ્વતન્ત્ર નથી એમ જણાવવા તેઓએ કરેલી સ્તુતિ કહેલી છે. તત્ત્વો પોતાની મેળે જગત્ રચવા શક્તિવાળાં ન હોવાથી, ભગવાન્ તેઓને તેવી શક્તિ આપે તે માટે તેઓ આ ભગવાન્ની સ્તુતિ કરે છે(શ્લોક ૫૦).

સામાન્ય રીતે તત્ત્વો જગત્ રચે છે એમ કહેવું એ ચાલુ પ્રસઙ્ગમાં ઉપયોગી છે, કારણ કે મહાભારત વગેરેમાં પણ તેટલું જ કહેલું છે. વધારે વિગતવાર કહેવાનું તો બ્રહ્મા વગેરેથી પણ થઈ શકે તેવું નથી. ત્યારે (સામાન્ય રીતે આટલું) કહેવાનું શું પ્રયોજન? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે (ભગવાન્ના ગુણનું) શ્રવણ અને કીર્તન કરવામાં આ ઉપયોગી છે એમ જણાવવા આ કહેલ છે૩૭।।-૩૯

અધ્યાય છઠ્ઠોઃ

પુરુષમાંથી સર્વ અવતારો થયેલા છે, સર્વ અવતારોનું મૂલ પુરુષ છે, તેથી પુરુષનું છઠ્ઠા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કર્યું. તેથી જ ભગવાન્ના સર્વ અવતારોએ કરેલાં કર્મોની કથા કહેવાઈ. એવી રીતે પાંચમા અને છઠ્ઠા બે અધ્યાયોથી ગુણાતીત ભગવાને કરેલી સૃષ્ટિલીલા કહી૪૦

સગુણસૃષ્ટિ-અધ્યાય ૭-૯:

સાતમાથી નવમા સુધીના ત્રણ અધ્યાયોથી સગુણ(દેવ) માંથી થયેલી સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરેલું છે. (વસ્તુતઃ સગુણસૃષ્ટિનો આ ત્રણ અધ્યાયોથી ઉપોદ્ઘાત જ કરેલો છે) અને દશમા અધ્યાયથી સગુણ સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરવાનો પ્રારમ્ભ કરશે. ઉપોદ્ઘાતમાં આઠમા અધ્યાયના થોડા જ ૧૩-૧૫ શ્લોકોમાં સગુણ સૃષ્ટિ કહેલી છે. જુઓ નીચે કારિકા૬૨. ગુણાતીત સૃષ્ટિ પાંચમા અને છઠ્ઠા એ બે જ અધ્યાયોથી કહી અને આ ત્રણ અધ્યાયોમાં સગુણ સૃષ્ટિ કહે છે. કારણ કે આ સગુણ સૃષ્ટિમાં સૃષ્ટિ અને ભગવાન્ ની વચ્ચે ગુણોની (સૃષ્ટિ રચવાની) સત્તા કહેવાની છે. આ પ્રસિદ્ધ ગુણોનું નિરૂપણ પૂર્વપક્ષ તરીકે મતાન્તર ભાષાથી સાતમા અધ્યાયમાં કરેલું છે. ત્યાર પછી કારણની ઉત્પત્તિ અને કાર્યની ઉત્પતિ આઠમા અને નવમા એ બે અધ્યાયોમાં કહેલી છે. તે પૈકી કારણ બ્રહ્મા છે અને સર્વ જગત્ કાર્ય છે. આ કાર્યનું વર્ણન કાલના અઙ્ગ તરીકે (દશમા અધ્યાયથી આરમ્ભી) કરવાનું હોવાથી નવમા અધ્યાયમાં બ્રહ્માએ (બ્રહ્મની)ભગવાન્‌ની કરેલી સ્તુતિ જ કહેલી છે. આ સ્તુતિ સફલ થઈ એટલે એ સ્તુતિથી બ્રહ્માને જગત્ રચવાનો ઉપાય જણાયો અને તે જગત્ રચી શક્યા. આ સાતમાથી નવમા સુધીના ત્રણ અધ્યાયોનો સામાન્ય અર્થ (પૂર્વપક્ષ, કારણની ઉત્પત્તિ અને કાર્યની ઉત્પત્તિ) છે.

આ લીલા સર્ગ છે, વિસર્ગ નથી:

આઠમા અધ્યાયમાં પ્રથમ સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ જેમાંથી થયું તે પુરુષનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું. આ સગુણબ્રહ્મનું સ્વરૂપ કહેલું છે. ત્યાર પછી બ્રહ્મા વગેરે જેમની ઉત્પત્તિ કહી તે આ સ્વરૂપની વિભૂતિરૂપ છે. વળી બ્રહ્મા વગેરેની વિસર્ગમાં પણ બીજા પુરાણોમાં ગણના કરી છે. બીજા પુરાણોમાં સામાન્ય રીતે વિસર્ગ કહેલ છે. તેવો શ્રીભાગવતમાં કહેલો નથી. શ્રીભાગવતમાં તો બધાંએ પુરાણોનો સાર કાઢી કહેલો છે અને ઉત્તમ અધિકારવાળામાટે તે છે, તેથી બીજા પુરાણો જેવું વિસર્ગનું કથન શ્રીભાગવતમાં નથી. અહીં વિસર્ગ કહેવાનો છે, પણ અહીં જે વિસર્ગ કહેવાનો છે, તે ચોથા સ્કન્ધમાં કહેશે. તે વિભૂતિરૂપ હોવાનું સમ્ભવતું નથી૪૧-૪૩

શ્રીભાગવતસ્વરૂપ:

ગુણાતીત (દેવે) સૃષ્ટિની લીલા કરી, તે ભગવાન્‌ની આજ્ઞા હોવાને લીધે મૈત્રેયે પોતે જ વિદુરને કહી. તેટલાથી વિદુરની જિજ્ઞાસા પૂરી થઈ નહિ અને તેમાં તેને સન્દેહ થયા(અ.૭). શ્રીભાગવત જ સર્વ સન્દેહો દૂર કરનારું હોવાથી જેમ સૂતે શૌનક વગેરેને (જુઓ૧।૩।૪૦-૪૪) અને શુકે પરીક્ષિતને (૨।૯।૪૩-૪૫) શ્રીભાગવત કહેવાનું કહેલ હતું તેમ મૈત્રેય વિદુરને શ્રીભાગવત કહેવાનો પ્રારમ્ભ કરે છે(અ.૮।૨). મૈત્રેય વિદુરને જે ભાગવત કહે છે તે સઙ્કર્ષણે સનત્કુમારને કહેલું, સનત્કુમારે સાઙ્ખ્યાયનને, સાઙ્ખ્યાયને પરાશરને અને પરાશરે મૈત્રેયને કહેલું (અ.૮।૩-૯). આ પરમ્પરામાં બ્રહ્મા આવતા નથી તેથી આ શ્રીભાગવત નથી એમ ન માનવું, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણે જે પુરાણ કહેલ હોય તે શ્રીભાગવત. ભગવાને કહેલું પુરાણ શ્રીભાગવત. ગીતા વગેરે ભગવાને કહેલાં તે પણ ભાગવત જ છે, પણ તે પુરાણ નથી. ભગવાન્ સિવાય બીજા કોઈના મુખથી કોઈ પણ સમયે શ્રીભાગવતની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહિ, કારણ કે બીજા કોઈને ભગવાન્‌ની લીલાનું જ્ઞાન હોતું નથી.

મૈત્રેય આ લીલાઓ વિદુરને કહે છે તે તો પરાશરે મૈત્રેયને ભણાવેલું અને પરાશરે તો વિષ્ણુપુરાણ કહેલ હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે, તેથી આ શ્રીભાગવત નથી એવી શઙ્કા થાય તો જાણવું કે વિષ્ણુ પુરાણ વગેરે બીજાં પુરાણો શ્રીભાગવતના અઙ્ગરૂપ છે એવો નિશ્ચય છે. ‘‘ત્રેવીસ હજાર શ્લોકોનું વિષ્ણુપુરાણ છે’’ એવું વાક્ય હોવાથી ત્રેવીસ હજાર શ્લોકોવાળું વિષ્ણુપુરાણ અહીં મૈત્રેય કહે છે તેથી જુદું જ છે. ‘‘અઢાર પુરાણો’’ વાક્ય પ્રમાણે આ (વિષ્ણુપુરાણરૂપ) પરાશરે મૈત્રેયને ભણાવેલ ‘પરાશરસંહિતા’ તો જુદો જ ગ્રન્થ છે, કારણ કે પરાશરે શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરીને પછી મૈત્રેયને તેનો બોધ કરેલો, તેથી મૈત્રેય અહીં જેનો બોધ વિદુરને કરે છે તે પણ શ્રીભાગવત જ છે.

છતાં પણ અહીં પરમ્પરા શ્રીભાગવતની પરમ્પરાથી જુદી જ કહેલી હોવાથી, આ શ્રીભાગવત કેમ ગણાય? એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે શ્રીભાગવત હદ્દરહિત છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ ભગવાને જ ભાગવતમાં કહેવા યોગ્ય છે. તે સ્વરૂપ કોઈ વાર ભગવાન્ પોતે જ કહે છે અને કોઈ વાર (અ.૮।૩ પ્રમાણે) સઙ્કર્ષણ વાસુદેવસ્વરૂપ જ કહે છે.

ભગવાને બ્રહ્માને કહેલ ભાગવતમાં અને અહીં મૈત્રેય વિદુરને કહે છે તેમાં વાક્યોનો અનુક્રમ જુદો હોવાથી, એ બે એક (ભાગવત) હોવાનું કેમ ગણાય? એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે આ વિષયમાં અર્થ જ મુખ્ય છે વાક્યો મુખ્ય નથી. સર્ગ વગેરે વિષયો જેવા ભગવાને કહેવા ઈચ્છેલા તે જ પરાશરે કહેલા ભાગવતમાં છે, તેવા વ્યાસે કહેલા ભાગવતમાં પણ છે, તેથી આને શ્રીભાગવત કહેવામાં કાંઈ અયોગ્યતા નથી.

બોપદેવ વગેરે કેટલાક તો એમ કહે છે કે ‘‘ભગવાન્ અને બ્રહ્મા ના સંવાદની પરમ્પરાથી પ્રાપ્ત થયેલું સૂક્ષ્મ ભાગવત માત્ર બીજો સ્કન્ધ જ છે અને ત્રીજાથી બારમા સુધી દશ સ્કન્ધવાળું સ્થૂલ ભાગવત તો શેષ(સઙ્કર્ષણ) થી પ્રાપ્ત થયેલું છે’’. આ તદ્દન ખોટું છે. કારણ કે પાંચમાથી બારમા સ્કન્ધ સુધીનું ભાગવત પરાશરે કહેલું નથી, તેમજ વ્યાસે તે ભાગ પરાશર પાસેથી શ્રવણ કરીને કહેલો નથી. જો વ્યાસે તે ભાગ પરાશર પાસેથી શ્રવણ કરી કહેલો હોય તો ૧૨।૧૩।૧૯માં કહેલી પરમ્પરા ખોટી ઠરે અને આ પરમ્પરામાં વચ્ચે મૈત્રેય આવે છે તે પણ નકામો આવેલો થાય. તેથી શ્રીભાગવત હદ્દરહિત છે એમ કહેવામાટે, અને ભાગવતમાં અર્થ જ મુખ્ય છે એમ કહેવાની ઈચ્છાથી, આ શેષની (શેષથી ભાગવત પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી) કથા કહેલી છે એવો નિશ્ચય થાય છે. એ પ્રમાણે આ મૈત્રેયે વિદુરને કહેલ લીલાઓ શ્રીભાગવત નથી એવા દોષનું સમાધાન કરેલું છે૪૪-૪૬।।

હવે આ સગુણ સૃષ્ટિનો ચાલુ પ્રસઙ્ગ સાથે સમ્બન્ધ જણાવવામાં આવે છે. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવ તથા મૈત્રેય ને જે ઉપદેશ કરેલ તે વિદુરને કહેવાની મૈત્રેયને આજ્ઞા કરેલી. તે આજ્ઞા પ્રમાણે ગુણથી પર(દેવથી) સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયાની કથા ઘણી છૂપી રાખવા યોગ્ય હોવાથી મૈત્રેયે પોતે વિદુરને કહી. આ કથા મૈત્રેયે પરાશર પાસેથી શ્રવણ કરેલી ન હતી, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણના મુખથી જ તેણે શ્રવણ કરેલી(૩।૪।૯,૧૦) અને તે વિદુરને કહેવા ભગવાને તેને આજ્ઞા કરેલી(૩।૪।૨૬). તેથી મૈત્રેયે શ્રીકૃષ્ણના મુખથી જ શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરેલું. ભગવાને પોતાના આદિ(મૂલ) સ્વરૂપથી બ્રહ્માને શ્રીભાગવત કહેલું અને અવતાર લઈને મૈત્રેયને તથા ઉદ્ધવને કહેલું. ઉદ્ધવથી આગળ પરમ્પરા ચાલ્યાનું સ્પષ્ટ નથી. મૈત્રેયે તે વિદુરને શ્રીકૃષ્ણના મુખથી સાંભળેલ તે જ કહેલું છે, સ્વતન્ત્ર પ્રકારે કહેલું નથી.

આ શ્રીભાગવત જેનું ચિત્ત અત્યન્ત શુદ્ધ હોય તેને ફલ આપે. વિદુર તો તેવા ન હતા. અત્યન્ત શુદ્ધ ચિત્તવાળાને આ શ્રીભાગવતમાં કોઈ સંશય થતો નથી અને તેનું જ્ઞાન દઢ થવામાટે કાંઈ તર્કની તેને જરૂર પડતી નથી. તેથી મૈત્રેયને આમાં કાંઈ સન્દેહ થયેલ નહિ, પરન્તુ વિદુર અત્યન્ત શુદ્ધ ચિત્તવાળા ન હોવાથી તેને સન્દેહ થયો, આથી એમ જણાવેલું છે કે શ્રીભાગવત ઘણા છે. તેની સામાન્ય વ્યાખ્યા એવી છે કે ‘‘હર કોઈ ભગવદીય ભગવાને કહેલું કહે તે શ્રીભાગવત’’ કારણ કે તર્કથી પદાર્થનો નિર્ણય કરવામાં આવે તે લૌકિક છે અને શ્રીભાગવતનો અર્થ તો અલૌકિક છે૪૬।।-૪૮।।

વિદુરને થયેલ સન્દેહો:

છતાં પણ શ્રીભાગવતનો અર્થ જાણવાનો અધિકાર ન હોય તો તેવા અર્થનું ભાન થતું ન હોવાથી તેમાં સન્દેહ થાય, ત્યારે તે સન્દેહનો ઉત્તર અવશ્ય આપવો જોઈએ. ઉત્તર આપવાનું એવું ધોરણ છે કે જેટલું કહેવાથી જે અર્થ સમજે તેટલું તેને કહેવું જોઈએ. તેથી મૈત્રેય પણ વિદુરની બુદ્ધિનું અવલમ્બન કરીને તેવા સન્દેહનું સમાધાન કરે છે. જેમ પુરુષ સ્ત્રીમાં વીર્યનું આધાન કરે ત્યારે બાળકનો જન્મ થાય છે, એ ન જાણનાર બાળક, પુરુષને ભોજન અને પેશાબ કરતાં જ જોઈ, તે કાર્યોથી પણ બાળકનો જન્મ થતો હશે એવી કલ્પના કરે અને તે પણ અસમ્ભવિત હોવાનું જાણી બાળકનો

જન્મ કેવી રીતે જન્મ થાય છે તે વિષયમાં સંશય કરે છે, ત્યારે બોધ આપનાર પુરુષ હરકોઈ પ્રકારે તેને તે વિષય જણાવે છે, પરન્તુ વાસ્તવિક રીતે તે સિદ્ધાન્ત નથી, તેમ અહીં પણ મૈત્રેય વિદુરને જે પ્રકારે બોધ કરે છે તે સિદ્ધાન્ત નથી, પરન્તુ ૩।૫।૨૩માં કહ્યો તે જ સિદ્ધાન્ત છે.

વિદુરને આ વિષયમાં એવા સન્દેહ થાય છે કે
૧.ગુણથી પર(દેવ) થી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થતી હોવાની કથા જરાયે ઘટતી નથી, કારણ કે કાર્ય(જગત્) અને કારણ(ગુણાતીત બ્રહ્મ) જુદા-જુદા પ્રકારના છે. ગુણાતીત બ્રહ્મ ગુણરહિત છે, જ્યારે કાર્ય(જગત્) ગુણવાળું છે.
૨.વળી લોકમાં કાર્ય કરવાનું પ્રયોજન કામ છે. કામ તો ગુણાતીત બ્રહ્મમાં નથી તેથી ગુણાતીત બ્રહ્મથી સૃષ્ટિ થાય નહિ.
–એવા બે સન્દેહો વિદુરને ગુણાતીત બ્રહ્મના એટલે ઉપાધિ વિનાના(ભગવાન્‌ના) સ્વરૂપના સમ્બન્ધમાં થયા૪૮॥-૫૦

આ બે સન્દેહો દૂર થાય તે માટે જો એમ કહેવામાં આવે કે સૃષ્ટિ રચનાર ભગવાન્ ગુણોની ઉપાધિવાળા છે, તો ઉપર જણાવેલા બન્નેના સન્દેહો જતા રહે. પરન્તુ બ્રહ્મમાં ગુણો હોય નહિ, બ્રહ્મમાં ગુણોની ઉપાધિ હોવાનું સમ્ભવતું નથી, એવો બ્રહ્મના સમ્બન્ધમાં ત્રીજો સન્દેહ થાય છે. બ્રહ્મમાં ગુણોની ઉપાધિ છે એમ માનવાથી બ્રહ્મમાં દોષ હોવાનું જણાય છે. આ દોષનું સમાધાન પણ થઈ શકતું નથી. જીવ પણ બ્રહ્મથી જુદા ન હોવાથી તેને પણ માયાનો સમ્બન્ધ થવાનું સમ્ભવતું નથી. બ્રહ્મ જીવની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે એમ માનવામાં પણ આ જ દોષ રહેલો છે. કારણ કે માયાનો સમ્બન્ધ હોવાનું કહી શકાય ત્યારે જ જીવમાં દુર્ભાગી હોવાપણું વગેરે સમ્ભવે છે. તેથી ૧.બ્રહ્મને માયાનો સમ્બન્ધ થતો નથી, અને ૨.માયાના સમ્બન્ધનું પરિણામ (દુર્ભાગી થવું વગેરે) થતાં નથી એમ સિદ્ધ કરવામાં આવે તો આ શઙ્કાઓનું સમાધાન થાય. આ બે પૈકી એક (બ્રહ્મને માયાનો સમ્બન્ધ થવાની) શઙ્કા બ્રહ્મના સમ્બન્ધમાં થયેલી છે અને બીજી (માયાના સમ્બન્ધનું પરિણામ દુર્ભાગી થવું વગેરે) જીવના સમ્બન્ધમાં થયેલી છે. તેથી બ્રહ્મને માયાનો સમ્બન્ધ થવાનું અને જીવમાં તેનાં પરિણામ (દુર્ભાગી હોવાપણું વગેરે) થવાનું સમાધાન કરવું જોઈએ૫૧

પહેલી શઙ્કાનું સમાધાનઃ

અનુક્રમ પ્રમાણે આ શઙ્કાઓ વિચારતાં ''આ તે ભગવાન્‌ની માયા છે કે જે તર્કના વિરોધવાળી છે'' (ભાગ.પુરા.૩।૭।૮) એ શ્લોકમાં ''ભગવાન્‌ની માયા'' એમ છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ કર્યો તેથી જ દૂર થાય છે. આ છઠ્ઠી વિભક્તિથી એમ જણાવેલું છે કે ભગવાન્‌નો અને માયાનો સમ્બન્ધ નિત્ય(સદાનો) જ છે.

ભગવાન્‌નો માયા સાથેનો સમ્બન્ધ નિત્ય હોય, તો ભગવાન્‌પણું જ રહે નહિ એવી શઙ્કાએ શ્લોકમાંના 'ભગવાન્' શબ્દથી જ દૂર થાય છે. માયાનો નિત્ય સમ્બન્ધ હોવો એ ભગવાન્‌પણાની વિરુદ્ધ નથી, એમ આ 'ભગવાન્' શબ્દથી સૂચવેલું છે. ''માયા સર્વત્ર ગૂંચવાડો (ગેરવ્યવસ્થા) કરાવનારી ભગવાન્‌ની શક્તિ છે'' એવા મત પ્રમાણે પણ તેનો સમ્બન્ધ હોવો એ ભગવાન્‌પણાની વિરુદ્ધ નથી, કારણ કે એ શ્લોકમાં ''ભગવાન્‌ની માયા'' એમ કહેલું છે, એટલે ભગવાન્‌નું મુખ્યપણું છે. જો 'ભગવન્માયા' એમ સમાસ કર્યો હોત, તો ભગવાન્‌નું મુખ્યપણું ન રહેતાં માયાનું મુખ્યપણુ થાત, એટલે તેનો સમ્બન્ધ હોવો એ ભગવાન્‌પણાથી વિરુદ્ધ થાત; પરન્તુ સમાસ ન કરતા ''ભગવાન્‌ની માયા'' શબ્દો યોજી, ભગવાન્ અને માયા એ બન્ને એક અર્થવાળા નથી એમ જણાવી ભગવાન્ મુખ્ય હોવાનું કહેલ છે તેથી માયાના ગુણો ભગવાન્‌માં આવતા નથી, પરન્તુ તે દાસીની પેઠે ભગવાન્‌થી જુદી જ રહે છે એમ જણાવેલું છે. તેથી માયા ભગવાન્‌ની ઉપાધિ થતી નથી. એ પ્રમાણે ભગવાન્ સમ્બન્ધી પહેલી શઙ્કાનું મૈત્રેયે સમાધાન કર્યું૫૨-૫૩

બીજી શઙ્કાનું સમાધાનઃ

બીજી શઙ્કાનો વિચાર કરતાં, પ્રથમ વિચારો કે #B૧#Aબ્રહ્મ અને માયા પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી, તે બેના સમ્બન્ધથી કાંઈ કાર્ય (જગત્, જીવનું દુર્ભાગી હોવાપણું વગેરે) ઉત્પન્ન થતું નથી એવી તમારી શઙ્કા છે કે #B૨#Aતે

બે માં વિરોધ હોવાની જ શઙ્કા છે?

જો આ પૈકી પહેલી #B૧#Aકાંઈ કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી એવી શઙ્કા હોય તો તે ખોટી જ છે, કારણ કે કાર્ય (જગત્, જીવનું દુર્ભાગી હોવાપણું વગેરે) જોવામાં આવે છે જ. જો કાર્ય ઉત્પન્ન થતું ન હોય તો સંસાર જ ન હોય. પણ સંસાર તો જોવામાં આવે છે. સંસાર જોવામાં આવે છે, પણ બ્રહ્મ અને માયામાં વિરોધ હોવાથી તે બેના સમ્બન્ધથી સંસાર ઉત્પન્ન થવો ન જ જોઈએ. જો એમ કહેતા હો તો જાણવું કે ભગવાન્‌ની માયાથી સંસારની ઉત્પત્તિ થાય છે.

#B૨#Aભગવાન્‌ની માયાથી સંસાર ઉત્પન્ન થવામાં તર્કનો વિરોધ છે, (તેથી તેનાથી સંસાર ઉત્પન્ન ન થાય) એમ વિરોધ હોવાની તમારી શઙ્કા હોય, તો જાણો કે તર્કનો વિરોધ હોવો એ તો માયાનું ભૂષણ છે, દોષ નથી. માયા જ પરસ્પર વિરુદ્ધ કાર્યોનો સમ્બન્ધ કરાવે છે. માયાથી જ વિરુદ્ધ કાર્ય થતાં હોવાનું જોવામાં આવે છે. (જીવ બ્રહ્મથી જુદો ન હોવાથી ઈશ્વર અને મુક્ત હોવા છતાં, તેનામાં લાચારી અને બન્ધન જોવામાં આવે છે. બન્ધન કરનાર કોઈ ન હોવા છતાં પણ તેમ દેખાય છે તે માયાથી દેખાય છે). જીવતો પુરુષ સ્વપ્નમાં પોતાનું માથું કપાતું જુએ છે; આંતરડાં બહાર કાઢી નાખવામાં આવતાં હોવા છતાં જાદૂગર સ્વસ્થ દેખાય છે.

એમ જોવામાં આવે છે, પણ તેમ કેવી રીતે થઈ શકે? એવો પ્રશ્ન ઊઠે, તો જાણો કે તે વિરોધ માત્ર દેખાય જ છે, સાચો નથી. વસ્તુમાં વિરોધ નથી. બ્રહ્મમાં સર્વ થવાની શક્તિ છે અને માયા તેવા બ્રહ્મની શક્તિ છે, તેથી જીવરૂપ ઈશ્વરમાં લાચારી વગેરે વિરુદ્ધ કાર્યો જોવામાં આવે છે.

ઈશ્વરમાં લાચારી વગેરે, આત્મામાં ન હોય તેવા જે ગુણો આત્મામાં જોવામાં આવે છે તે આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય ત્યારે જોવામાં નહિ આવે એમ પણ ન માનવું, કારણ કે જ્ઞાનીઓને પણ તેમ જણાય છે. જીવમાં જે જ્ઞાની હોય, તે જીવના સ્વરૂપને જાણનાર હોય છે. જીવનું સ્વરૂપ તો તેની સર્વ અવસ્થાઓમાં જાણી શકાય છે જ, પરન્તુ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ જાણી શકાતું નથી. સ્વપ્ન જોનાર ભગવાન્ જ છે (૨।૧।૩૯ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં સિદ્ધ કરેલું છે) અને જ્ઞાની જીવ પોતે ઈશ્વરથી જુદો નથી એમ જાણે છે, તેથી તેને પણ સ્વપનમાં માથું કપાતું હોય તેમ જણાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો તેનું માથું કપાતું નથી, પરન્તુ જીવને સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થયેલ શરીરનું જ માથું કપાય છે એમ ઈશ્વર જુએ છે, અને આ જ્ઞાની જીવ ઈશ્વરથી જુદો ન હોવાથી તે જુએ છે. તેથી જીવનું સ્વરૂપ ન જાણનાર અજ્ઞાનીને સ્વપ્નમાં પોતે ઈશ્વરથી જુદો નથી, એવું ભાન ન હોવાથી, પોતાનું માથું કપાતું જુએ છે. જ્યારે જીવના સ્વરૂપને જાણનાર જ્ઞાની, પોતે ઈશ્વરથી જુદો ન હોવાથી, (ઈશ્વર માથું કપાતું જુએ છે તે) પોતે જુએ છે. એ રીતે જ્ઞાની તથા અજ્ઞાની બન્ને સ્વપનમાં માથું કપાતું હોય તેમ જુએ છે. સ્વપનમાં જ્ઞાની જીવ પોતે ભગવાન્‌થી જુદો નથી એમ જાણે છે. માત્ર ગાઢ નિદ્રામાં અને દેહમાંથી નીકળી જવાના સમયે જ પોતે ભગવાન્‌થી જુદો છે એમ તે જાણે છે એમ ''પ્રાજ્ઞ આત્માથી સારી રીતે ભેટાયેલો શરીરમાં રહેલો આત્મા તેની પાછળ ઉપર ચઢે છે'' શ્રુતિ કહે છે. બ્રહ્મ જાણનાર જ્ઞાની ગાઢ નિદ્રામાં અને શરીરમાંથી નીકળી જવાના સમયે પોતે ભગવાન્‌થી જુદો હોવાનું જાણે છે, બીજાઓને તો તે સમયે ભાન હોતું નથી. તે રીતે ૩।૫।૯માં સ્વપનના દૃષ્ટાન્તથી એમ જણાવેલું છે કે સત્ય ભગવાન્‌નું સ્વરૂપ (સ્વપનમાં દેખાતા) દેહથી જુદું છે, કારણ કે તે સમયે (સ્વપનમાં) ભગવાન્ જ જોનાર છે.

ત્યારે જે શિર કપાતું તે જુએ છે તે જીવના શરીરનું માનવાનો શો આધાર? એવો પ્રશ્ન થાય, તે માટે શ્લોક.૧૦માં જલમાં પડેલ ચન્દ્ર ના પ્રતિબિમ્બનું બીજું દૃષ્ટાન્ત આપેલું છે. જે જલ જેવા દેહ વગેરેરૂપ સંસારમાં ''આ હું છું'' એમ માને છે, તેને જ ધ્રુજવું વગેરે થાય છે(જલ હાલે ત્યારે જલમાં પડેલ ચન્દ્રનું પ્રતિબિમ્બ ધ્રુજતું દેખાય છે), પરન્તુ આકાશમાં રહેલ ચન્દ્રને ધ્રુજારો વગેરે થતાં નથી. તેથી ચન્દ્ર અને તેનું પ્રતિબિમ્બ એક હોવા છતાં જલમાં પડેલા પ્રતિબિમ્બને જ ધ્રુજારો વગેરે થાય છે, ચન્દ્રને થતાં નથી તેમ ઈશ્વર અને માયા થી સંસારમાં સપડાયેલ જીવ (દેહને

''આ હું છું'' એમ માનનાર જીવ) જુદા ન હોવા છતાં તે જીવના દેહનું શિર છે. આ (માયામાં ફસાયેલ હોવારૂપ) સઙ્કટ પોતાથી દૂર થઈ શકે તેવું ન હોવાથી શ્લો.૧૧થી તે દૂર કરવાનો ઉપાય દર્શાવેલો છે૫૪-૫૭

માયા દૂર કરવાનો ઉપાયઃ

આ સઙ્કટ ભક્તિમાર્ગથી અને જ્ઞાનમાર્ગથી એમ બે માર્ગથી દૂર થાય તેવું છે. તે પૈકી ભક્તિમાર્ગથી તે ધીરે-ધીરે નાશ પામે તેવું છે એવો મૈત્રેયનો અભિપ્રાય છે. સમ્પૂર્ણ સઙ્કટનો નાશ તો ભગવાન્‌નો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે થાય છે. ત્યાર પછી સ્વપ્ન થતું નથી. જાગતાં હોઈએ ત્યારે પણ દેહમાં ''આ આત્મા છે'' એવી બુદ્ધિ થતી નથી, પરન્તુ ગાઢ નિદ્રામાં થાય છે તેમ સદા બ્રહ્મના આનન્દનો અનુભવ થાય છે.

ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે મુક્તિ થાય છે એમ પણ કહેવું જોઈએ. તેથી શ્લો.૧૩માં ''જ્યારે મુરારિનાં કીર્તન કરવામાં આવતાં ગુણોનું શ્રવણ જ સર્વ દુઃખોનો નાશ કરે છે, તો પછી તેમનાં ચરણકમલની રજની સેવામાં પ્રીતિ તેમ કરે તેમાં કહેવું જ શું?'' એમ કૈમુતિકન્યાયથી મૈત્રેય તેમ જણાવે છે. આ વિષયનું દૃષ્ટાન્ત સહેલાઈથી મળે છે, કારણ કે ભગવાન્‌ના ગુણોનું કીર્તન કરવાથી સર્વને પરમાનન્દનો અનુભવ થાય છે. આ ગુણો શ્રવણ કરવાનું સાધન સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે સર્વ સ્થળે સત્પુરુષો સદા ભગવાન્‌ના ગુણોનું કીર્તન કરતા હોય છે. વળી આ ગુણોના કીર્તનનું શ્રવણ અમુક દેશમાં તથા અમુક સમયે જ કરવું જોઈએ એવો કાંઈ નિયમ ન હોવાથી તેમાં દેશ-કાલ વગેરેની દરકાર રાખવાની નથી.

એમ છે ત્યારે સર્વનું (માયાના પરિણામનું) સઙ્કટ કેમ નાશ પામતું નથી? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે યોગ્ય રીતે ભગવાન્‌ના ચરિત્રનું કીર્તન છૂપું થાય છે અને તેવી રીતે થતા ચરિત્રનાં કીર્તનનાં શ્રવણથી જ ભગવાન્‌નો સાક્ષાત્કાર થાય છે. (તેથી) સાક્ષાત્કાર થવો દુર્લભ હોવાથી જ સર્વની મુક્તિ થતી નથી. તેથી જ ભક્તિમાર્ગ દુર્લભ છે.

ભક્તિમાર્ગ દુર્લભ હોવાથી જ જ્ઞાનમાર્ગ કહેલો છે. જ્ઞાનમાર્ગથી પણ તે જ પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે કે જેનાથી ભગવાન્ આત્માથી જુદા હોવાનું સ્ફુરતું નથી. એવી રીતે બન્ને માર્ગોનું સાધન ભગવાન્‌ની સેવા છે, કારણ કે ભગવાન્‌ની સેવા કરવાથી બન્ને પ્રાપ્ત થાય છે. તે સેવા પણ શાસ્ત્રના મૂલવાળી પઞ્ચરાત્ર વગેરેમાં જણાવેલા પ્રકારે કરેલી હોવી જોઈએ. પોતાની ઈચ્છાથી હર કોઈ પ્રકારે કરેલી હોવી ન જોઈએ. આ પ્રથમ આરમ્ભ કરેલી સેવા આરમ્ભમાં એવી રીતે કરવી જોઈએ. પાછળથી ભગવાન્ કૃપા કરે ત્યારે ભગવાન્ કહે તે પ્રકારે અથવા પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે પણ તેમની સેવા થઈ શકે છે.

ઉપર કહેલો સર્વ સિદ્ધાન્ત જાણવામાટે જ વિદુરને દુર્લભ (મૈત્રેયનો) સત્સઙ્ગ પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી તેણે (૧૪-૧૯મા શ્લોકમાં પોતાની શઙ્કા તથા મૈત્રેયે કહેલ સિદ્ધાન્તનું સૂક્ષ્મ નિરૂપણ કરી) શ્લો.૨૦ થી આ અધ્યાયના અન્ત સુધી મૈત્રેયને પ્રશ્નો કર્યા. બ્રહ્મા વગેરે જેમના સમ્બન્ધી અહીં પ્રશ્ન કરેલ છે તે વિરાટસ્વરૂપ પછી ઉત્પન્ન થયેલા હોઈ, સૃષ્ટિ રચનાર ભગવાન્‌ની વિભૂતિમાં તેઓનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રશ્નો વિદુરે ભગવાન્‌ની વિભૂતિઓ સમ્બન્ધી કર્યા અને ભગવાન્‌ની વિભૂતિઓનું જ્ઞાન શ્રીભાગવતથી જ થાય છે, તેથી આ પ્રશ્નોના ઉત્તર જાણવામાં આવે તે માટે શ્રીભાગવતનું જ શ્રવણ કરવું જોઈએ. બીજું કોઈ શાસ્ત્ર આ વિભૂતિઓનું જ્ઞાન કરાવે તેવું નથી. મૈત્રેયને શ્રીભાગવતનું જ્ઞાન હતું એમ જણાવવા તેણે આઠમા અધ્યાયમાં આ પ્રશ્નના ઉત્તર આપતાં ૨-૯ સુધીના શ્લોકમાં શ્રીભાગવતનું ઉપાખ્યાન કહેતાં, તેનું જ્ઞાન પોતાને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું તે જણાવવા તેની પરમ્પરા કહી, જેથી વિદુર તે બીજા પાસેથી શ્રવણ કરવાનો ઉદ્યમ ન કરે.

અહીં બ્રહ્માને ભગવાન્‌ની વિભૂતિ કહેલ છે, કારણ જે સાત પ્રકારે ભગવાન્‌ના સમ્બન્ધી થાય તે ભગવાન્‌ની

વિભૂતિ છે.

૧.બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ ભગવાન્માંથી થઈ(અ.૮।૧૦-૧૫)
૨.ભગવાને તેમને સૃષ્ટિ રચવાનો ઉદ્યમ કરવાની અને તે માટે તપ કરવાની આજ્ઞા કરેલી.
૩.બ્રહ્માએ તપ કરી ભગવાન્ને પ્રસન્ન કર્યા(અ.૮।૨૧).
૪.તેમની સ્તુતિ કરી(અ.૯।૧-૨૧).
૫.અને તેમની પ્રાર્થના કરી વર માગ્યા(શ્લો.૨૨-૨૫).
૬.પછી ભગવાને તેમને સૃષ્ટિ કેવી રીતે રચવી તે સર્વ જણાવ્યું(શ્લો.૨૯,૩૦)
૭.બ્રહ્માએ ભગવાન્ની આજ્ઞા પ્રમાણે પહેલાંની પેઠે સૃષ્ટિ રચી.

–આ સાત પ્રકારે બ્રહ્મા ભગવાન્ના સમ્બન્ધમાં આવ્યા, તેથી તે ભગવાન્ની વિભૂતિ છે. આ સર્વ જણાવવામાટે વિદુરે પ્રશ્ન કર્યા ત્યારે મૈત્રેયે ઉત્તર આપ્યા, એમ સાતથી નવમા સુધીના ત્રણ અધ્યાયોથી સૃષ્ટિનો ઉપોદ્ઘાત કહેલો છે. કેટલાક કહે છે કે બ્રહ્મામાં ભગવાન્નો આવેશ થયેલો.

પાંચમા અને છઠ્ઠા અધ્યાયોમાં ગુણાતીત દેવથી ઉત્પન્ન થયેલી સૃષ્ટિ કહી. પછી સગુણ દેવથી થયેલી સૃષ્ટિ કહેવી જોઈએ. તે કહેવાનો આરમ્ભ તો ''બ્રહ્માએ પણ ભગવાને આજ્ઞા કરેલી તે પ્રમાણે એકસો દિવ્ય વર્ષો સુધી તપ કર્યું'' એમ અ.૧૦।૪થી કરેલો છે. ત્યારે વચલા સાતમાથી નવમા સુધીના અધ્યાયોમાં સગુણ દેવથી થયેલી સૃષ્ટિ કહ્યાનું કેમ ગણાય? એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે એ ત્રણ અધ્યાયોથી સગુણ દેવથી ઉત્પન્ન થયેલી સૃષ્ટિનો ઉપોદ્ઘાત કહેલો છે. તેથી બ્રહ્મા ભગવાન્ની વિભૂતિ છે તેમ જણાવવું એ જ આ ત્રણ અધ્યાયોનું તાત્પર્ય છે, કારણ કે તેમાં સૃષ્ટિનું નિરૂપણ તો માત્ર થોડા ભાગ (અ.૮।૧૩-૧૫)માં જ કરેલું છે૫૮-૬૨

પદ્મકલ્પનું વર્ણન કરવાનું પ્રયોજનઃ

આ સૃષ્ટિમાં ખાસ કરીને પદ્મકલ્પનું વર્ણન કરેલું છે (અ.૧૦।૮થી). સાત્ત્વિક કલ્પોમાં પદ્મકલ્પ સર્વથી ઉત્તમ હોવાથી તેનું વર્ણન કરેલું છે. તે કલ્પ પહેલાનો કલ્પ તામસ હોવો જોઈએ. તેથી તે પહેલાનાં કલ્પમાં થયેલા પ્રલયનું વર્ણન કરેલું છે(અ.૮।૧૦). તે પહેલાંના કલ્પમાંના પ્રલયમાં જે બાકી રહેલ તે શેષશાયી ભગવાન્નું નિરૂપણ કરેલું છે(અ.૮।૧૦-૧૨). ત્યાર પછીના, એટલે પદ્મકલ્પમાં સૃષ્ટિ તેમનામાંથી ઉત્પન્ન થઈ એમ જણાવવા તેમનું નિરૂપણ કરેલું છે (અ.૮।૧૩-૧૫) તેથી પદ્મકલ્પ ઘણો જ શુદ્ધ છે૬૩

જુદા-જુદા કલ્પોમાં જુદી-જુદી વ્યવસ્થાઃ

સૃષ્ટિના નિરૂપણમાં પદાર્થોનું જુદા-જુદા પ્રકારે વર્ણન કરેલું જોવામાં આવે છે. જુદા-જુદા કલ્પોમાં જુદા-જુદા પ્રકારે પદાર્થો ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તેઓના વર્ણનમાં ભેદ આવે તે દોષરૂપ નથી. પૃથ્વીને વિરાટસ્વરૂપના જઘનરૂપ કહેલી છે(૨।૧।૨૭). બ્રહ્મકલ્પમાં પૃથ્વી વિરાટના જઘનરૂપ હોય છે. વળી તેને કમલરૂપ કહેલી છે, કારણ કે પદ્મકલ્પમાં તે વિરાટસ્વરૂપની નાભિમાંથી નીકળેલા કમલરૂપ હોય છે(૩।૯।૨૧). વળી આદિવરાહ કલ્પમાં અતલ વગેરે પાંચ નીચેના લોક નીચેથી વરાહે પોતાના હસ્તથી તેને ઉપર લાવી કમલના પત્ર ઉપર મૂકેલી. વળી તે જલમાં ડૂબી ગઈ ત્યારે ભગવાને વરાહકલ્પમાં તેનો ઉદ્ધાર કર્યો. પહેલાં પાંચ નીચેના લોક નીચેથી ઉપર લાવેલ તે શ્વેતવારાહ અથવા આદિવરાહકલ્પ; વરાહકલ્પથી જુદો જ છે. તેથી જુદા-જુદા પૃથ્વીના સ્વરૂપ જાણવામાં અથવા શ્રવણ
। પ્રમાણે પણ તેમની સેવા થઈ શકે છે.

ઉપર કહેલો સર્વ સિદ્ધાન્ત જાણવામાટે જ વિદુરનેકરવામાં આવે તેમાં વિરોધ હોવાનો માનવું નહિ(આ જુદા-

જુદા કલ્પોમાટે જુઓ અ.૧૧।૩૪-૩૬).

કલ્પો તો ઘણા થઈ ગયાં છે, છતાં પૃથ્વીના જુદા-જુદા સ્વરૂપ ત્રણ કલ્પોનાં જ ઉપર દર્શાવેલાં છે, કારણ કે બીજા કલ્પો આ ત્રણ કલ્પોના જ વિકારો છે. તેથી તે બીજા દરેક કલ્પોમાં પૃથ્વી વગેરેનાં સ્વરૂપ આ ત્રણ કલ્પોનાં જે હોય તે પૈકીનું જ એક હોય છે. તેથી શ્રીભાગવતમાં પૃથ્વીનું સ્વરૂપ ત્રણ જ પ્રકારનું દૃષ્ટાન્ત તરીકે જણાવેલું છે.

આ કલ્પોમાં બીજા પણ કેટલાક જુદા-જુદા પ્રકારો જોવામાં આવે છે. બ્રહ્મકલ્પમાં એવી વ્યવસ્થા હોય છે કે ભગવાન્‌ના પુરુષસ્વરૂપના અવયવોમાંથી જ સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે. તે સમયે પૃથ્વી અથવા સમુદ્રો વગેરેની ભગવાન્‌થી જુદી સ્થિતિ હોતી નથી. જેમ ખાઈની મધ્યે નગર હોય તેની પેઠે વિરાટનું સ્વરૂપ એકલું જ તેને વીંટી રહેલ જલની અન્દર રહેલું હોય છે. તે કલ્પમાં બધું હરિના શરીરરૂપ હોવાથી હરિ જ હોય છે, કારણ કે હરિ (સર્વને પોતાનું શરીર) જાણે છે.

બીજાઓ એમ કહે છે કે ભગવાન્ નારાયણે વિરાટ સ્વરૂપ પોતાની લીલાઓ કરવામાટે સાધન તરીકે ગ્રહણ કરેલું હોય છે. તેમના મત પ્રમાણે વિશ્વ ભગવાનનું ક્રીડા કરવાનું સ્થાન છે, ભગવત્સ્વરૂપ નથી. (વસ્તુતઃ ભગવાન્ વિશ્વને પોતાનું શરીર જાણે છે તે ભગવાન્‌માંથી જ ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી) ભગવાન્ તેનું સમવાયી કારણ હોવા છતાં, જેમ કામધેનુ વગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોને કામધેનું "આ પદાર્થ હું છું" એમ માનતી નથી તે દૃષ્ટાન્ત પ્રમાણે "આ વિશ્વ હું છું" એમ ભગવાન્ માનતા નથી, પરન્તુ "આ મારું છે" એમ જ માને છે (તેથી વિશ્વ પોતાનું શરીર છે એમ તે જાણે છે એમ કહેલું છે)૬૪-૬૬।।

પછી પદ્મકલ્પમાં જ્યારે કમલમાંથી સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે વિરાટના અવયવરૂપ હોતું નથી. પદ્મકલ્પમાં પ્રલયનું જલ પણ હોતું નથી, પરન્તુ નારાયણ અદશ્ય રહે છે. માત્ર તેમની નાભિમાંથી નીકળેલું કમળ જ ભૂમિ ઉપર રહેલા કમળની પેઠે રહેલું હોય છે અને જલ તે કમળની અન્દર ફરી ઉત્પન્ન કરેલું હોય છે, અથવા બ્રહ્માણ્ડની અન્દર રહેલું હોય છે. વિરાટ અદશ્ય રહેતાં માત્ર કમળ પ્રગટ જોવામાં આવે છે. આ કલ્પમાં કમળમાંથી સર્વ જગત્, ભગવાન્‌ના સર્વ અંશો(જીવો) ભગવાન્‌ની માયા સાથે ભળેલા ઉત્પન્ન થાય છે.

જેમ પદ્મકલ્પમાં જલની ઉત્પત્તિ કરવામાં આવે છે, તેમ વરાહકલ્પમાં કોઈ વાર ભૂમિ જુદી જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. તે સમયે તે બ્રહ્માણ્ડની છાલ પાસે નીચે રસાતલમાં જતી હોવાનું કહેલું છે. તે સમયે સાત સમુદ્રો (જુઓ સ્કન્ધ ૫ અધ્યાય ૨૦) હોવા સમ્બન્ધી કાંઈ પ્રમાણ મળતું ન હોવાથી એ કલ્પમાં સાત સમુદ્રો હોતા નથી, તેથી અને ભૂમિ પચાસ કરોડ યોજન વિસ્તારવાળી (જુઓ. ૩।૧૧।૩૮) હોવાનું જ્યોતિષ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ હોવાથી, તે કલ્પમાં ભૂમિ પણ તેટલા વિસ્તારવાળી હોતી નથી.

આ કલ્પમાં બીજા પણ ભેદો હોય છે. બ્રહ્મકલ્પમાં નારાયણે શયન કરેલું હોતું નથી, પરન્તુ તે અદશ્ય જ રહે છે. બીજા પદ્મકલ્પમાં તે પોઢેલા હોય છે. ત્રીજા વરાહકલ્પમાં પણ કોઈ વાર પોઢેલા હોય છે (અને કોઈ વાર પોઢેલા હોતા નથી).

બ્રહ્મકલ્પ સિવાયના કલ્પોમાં પણ જગતનું મૂલ ભગવાન્ જ છે, કારણ કે વરાહકલ્પમાં પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર ભગવાન્ જ કરે છે. પદ્મકલ્પમાં પણ કમળ ભગવાન્‌ના આધારે જ રહેલું હોય છે. તેથી જુદા-જુદા કલ્પોમાં જગત્ જુદા-જુદા પ્રકારે રહેલ હોવા છતાં, સર્વ કલ્પોમાં જગતનું મૂલ તો ભગવાન્ જ છે૬૬।।-૭૦।।

નારાયણના શયનનો પ્રકારઃ

અ.૮।૧૦માં જેમના શયનનું વર્ણન કરેલું છે તે ભગવાન્ નારાયણ છે. વિરાટ સ્વરૂપનું શયન સમ્ભવતું ન હોવાથી એવી શઙ્કા થાય કે આ શયન કરનાર કોણ હશે, પરન્તુ બ્રહ્માણ્ડનો ગોળ આડો પડેલ હોય ત્યારે તેમાં વિરાટ શયન કરે તે સમ્ભવે છે. આ કલ્પની પહેલાં પણ પદ્મકલ્પ જ હતો, કારણ કે અ.૧૦।૭માં બ્રહ્મા કહે છે કે ''જે લોકનો પહેલાં લય થયેલો તેઓને હું આ કમળથી રચીશ''. (આથી એમ જણાય છે કે બ્રહ્માના એક વર્ષ જેટલો એક કલ્પ હોય છે, તેમનાં ૧૦૦ વર્ષમાં ૧૦૦ કલ્પો થાય છે. બ્રહ્માના દરેક દિવસે, દિવસ તથા રાત્રિ પૂરાં થાય ત્યારે, પ્રલય થાય છે અને પાછી તે બીજે દિવસે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે. પણ તેમાં ભેદ ઘણો ઓછો હોવાથી તેને જુદા કલ્પનાં નામ આપેલાં નથી. તેથી પદ્મકલ્પ પણ ૩૬૦ થાય છે. શ્રીસુબોધિની). આ બ્રહ્માના દરેક દિવસે થતા પ્રલયમાં પોતાની અન્દર જ જલ રચી નારાયણ તે જલમાં શયન કરે છે. દરેક દિવસે થતો પ્રલય આવો પણ હોય છે. તેવો ન હોય તો નારાયણનું શયન સમ્ભવે નહિ. અથવા બ્રહ્માણ્ડની છાલમાં જલ હોય છે તે જલમાં નારાયણ પોઢે છે, એવો શાસ્ત્રમાં જણાવેલ તે પ્રકારનો બીજો મત છે. તે સમયે ત્રણે લોકનો પ્રલય વિરાટની નિદ્રાના કારણે થયેલ હોય છે. તે સમયે ઉપર જણાવેલ વિરાટ પુરુષથી નારાયણ જુદા અથવા તેના અન્તર્યામી હોય છે અને સર્વના અધ્યક્ષ હોય છે. બન્ને મત પ્રમાણે નારાયણ જલની અન્દર જ રહેલા હોય છે.

જેટલા પદાર્થો સૃષ્ટિ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે, તેટલાનો પ્રલય સમયે નાશ અને સૃષ્ટિ સમયે ઉત્પત્તિ થાય છે એમ જણાવવું જોઈએ. આ વિષયમાં વિરોધ થવાની શઙ્કા થાય તો રજો રૂપથી સર્વ જગત્ પ્રલય દરમ્યાન તેમના ઉદરમાં રહે છે, એમ જાણવાથી તે શઙ્કા દૂર થાય છે.

''આ વિશ્વ પહેલાં જલમાં ડૂબેલું હતું'' એમ અ.૮।૧૦માં પહેલાં કહી નારાયણ ''પોતાના દેહની અન્દર સૂક્ષ્મ મહાભૂતોને રાખીને'' પોઢેલા હોય છે એમ અ.૮।૧૧માં વિશ્વ, નારાયણના દેહની અન્દર હોવાનું કહેલું છે. આ સમ્બન્ધમાં એવી વ્યવસ્થા હોવાનું જાણવું કે આધિભૌતિક પદાર્થોનો પ્રલયમાં નાશ થાય છે અને આધ્યાત્મિક પદાર્થો નારાયણે પોતાના દેહની અન્દર રાખેલા હોય છે. તેથી તે સમયે સર્વ જગત્ રજો રૂપથી નારાયણના ઉદરમાં રહેલું હોય છે. તે મૂઢ (તમોગુણવાળું) અથવા પ્રકાશ (સત્ત્વગુણવાળું) હોતું નથી. શ્રીકૃષ્ણની દૃષ્ટિ તેના ઉપર પડતાં તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. જો તે તમોગુણ અથવા સત્ત્વગુણવાળું (મૂઢ અથવા પ્રકાશતું) હોય તો તેનો સઙ્કોચ(સૂક્ષ્મસ્થિતિ) તથા વિકાસ(વિસ્તાર અથવા ઉત્પત્તિ) થવાનું સમ્ભવે નહિ. તેથી તે રજો રૂપથી જ પ્રલય દરમ્યાન નારાયણના ઉદરમાં રહેલું હોય છે૭૦।।-૭૩

આ કલ્પમાં તત્ત્વોનો નિયમ નથીઃ

પહેલા ગુણથી પર દેવથી થયેલ સર્ગમાં જેવું મહત્તત્ત્વ હતું તેવું ત્યાર પછીના આ પદ્મકલ્પમાં કમળ છે. (પહેલા સર્ગમાં જેમ તત્ત્વમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ થયેલી તેમ આ કલ્પમાં કમળમાંથી સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે) તેથી મહત્તત્ત્વને બદલે આ કલ્પમાં કમળ છે અને તે કમળ જ જગતના આધારરૂપ છે.

કમળમાંથી બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે ભગવાને જ પાલન કરનાર સ્વરૂપથી કમળમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેમાં તે બ્રહ્માના રૂપથી પ્રકટ થયા. તેમણે કમળમાં શબ્દબ્રહ્મના સ્વરૂપથી પ્રવેશ કરેલો, તેથી પહેલા સર્ગના પુરુષને બદલે પણ આ સર્ગમાં બ્રહ્મા છે અને પુરુષથી નાનાસ્વરૂપથી જણાયેલા રહે છે. પદ્મકલ્પમાં વિરાટને બદલે પણ આ બ્રહ્મા જ છે.

આ શબ્દબ્રહ્મરૂપ બ્રહ્મા બે કાર્યો કરી શકે તે માટે તેમનાં બે રૂપો થયાં:૧.તે પૈકી ચાર મુખવાળા બ્રહ્મા પોતે જ વેદના અર્થરૂપ થયા અને તેમનાથી રૂપપ્રપઞ્ચ (જગતના જુદા-જુદા પદાર્થો)ની ઉત્પત્તિ થઈ. ૨.બ્રહ્મા અન્દરથી

શબ્દબ્રહ્મરૂપ પણ થયા અને તેમનાથી વેદો ઉત્પન્ન થયા. જો કે આ બન્ને સ્વરૂપો એક હોય તેમ કહેવામાં આવે છે, છતાં અર્થથી શબ્દનું રૂપ જુદું છે.

કમલમાં ઉત્પન્ન થયેલા એવા મોટા બ્રહ્માને પોતાનું કારણ શોધવામાં બુદ્ધિનો ભ્રમ કેમ થયો? (અ.૮।૧૯) એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે અન્દરની દૃષ્ટિ ન રાખવાથી તેમને ભ્રમ થયો. જ્યારે ફરી તેમની દૃષ્ટિ અન્દરની થઈ ત્યારે તેમને પોતાનું કારણ જાણવામાં આવ્યું(અ.૮।૨૨). આ પોતાના કારણરૂપ જે ભગવાન્‌ને તેમણે જોયા તે જ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ (જગત્ તે બ્રહ્મના સ્વરૂપથી જ ઉત્પન્ન થયેલું). તે બ્રહ્મ સાકાર જ હતું એમ ૨૩।૩૧ સુધીના શ્લોકમાં કહેલા વર્ણનથી જણાય છે. અને તેથી જગતનું કારણ પણ સાકાર બ્રહ્મ જ છે. આ કલ્પમાં કમળ અને બ્રહ્મા બે જ હતાં, તે બે સિવાય બીજું કોઈ ન હતું. આ બેનું જે કારણ હતું તે જો સાકાર હોય તો જગતનું કારણ-બ્રહ્મ તેવું જ ગણાય. કારણ કે પોતાનું કારણ શોધનાર બ્રહ્માને કારણ જ જોવામાં આવે. તેથી તે સાકાર બ્રહ્મ જ કારણ છે એમ જાણી તે બ્રહ્મનું વર્ણન (અ.૮।૨૩-૩૧ વડે) કરેલું છે અને બ્રહ્માએ નવમા અધ્યાયમાં સ્તુતિ કરેલા છે. તે બ્રહ્મ છે એમ જણાવવા આ વર્ણન તથા સ્તુતિ કરેલાં છે૭૪-૭૬

બ્રહ્માએ કરેલી સ્તુતિઃ

બ્રહ્માએ નવમા અધ્યાયમાં જે સ્તુતિ કરી છે તે ભગવાન્‌ના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરાવનારી છે. બ્રહ્માએ આ અધ્યાયના પહેલા એકવીસ શ્લોકોથી આ સ્તુતિ કરેલી છે. આ શ્લોકોની સઙ્ખ્યા પણ તે સાકાર બ્રહ્મ છે એમ જણાવે છેઃ ‘‘દશ હાથની આંગળીઓ, દશ પગની આંગળીઓ અને એકવીસમો આત્મા, એમ પુરુષ એકવીસ અઙ્ગવાળો છે’’. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન્‌નું સદા ભજન કરવું અને તેવું ભજન જ ફલરૂપ છે. બ્રહ્મા આવા ભજનની પ્રાર્થના ૨૨-૨૫ સુધીના ચાર શ્લોકોથી કરે છે. વાસ્તવિક રીતે ભગવાન્‌ની કૃપામાટે જ પ્રાર્થના કરવી જોઈએ, અને અહીં બ્રહ્મા જેની પ્રાર્થના કરે છે તે-તે કૃપા પણ કરાવનારું છે, તેથી બ્રહ્મા આ જ પ્રાર્થના કરી માગે છે, કારણ કે સંસારમાં આ દુર્લભ છે. ભજન થઈ શકે તે માટે બ્રહ્મા ચાર પદાર્થોની પ્રાર્થના કરે છે. અને તે ચાર પદાર્થોની પ્રાર્થનાથી જ વાસ્તવિક રીતે તેમણે ભજનની પ્રાર્થના કરેલી છે. ૧.સાત્ત્વિકપણું અથવા જ્ઞાન ૨.ભગવાન્‌ના ગુણોમાં આસક્તિ અથવા ભગવાન્‌ના ચરિત્રના કીર્તનમાં રચ્યા-પચ્યા રહેવાપણું ૩.વાચક એટલે બ્રહ્મ જણાવનાર વેદ પોતે ભૂલી ન જાય તે અને ૪.સર્વ પ્રસઙ્ગોમાં પોતાને ઉદ્વેગ ન થવો અથવા પોતાના શોકનો નાશ–એ ચારની બ્રહ્માએ ૨૨-૨૫ સુધીના ચાર શ્લોકોથી અનુક્રમે પ્રાર્થના કરી.

એ ચાર તો પ્રમાણ (શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કરવા) થી જ પ્રાપ્ત કરવાં જોઈએ એવી શઙ્કા ન કરવી, કારણ કે આ ચાર ભગવાન્ જ આપી શકે, બીજા કોઈ પ્રકારે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવાં નથી૭૭-૭૮

પ્રાર્થનાનો ઉત્તરઃ

બ્રહ્માએ એવી પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભગવાને તેમને ફરીથી તપ વગેરે સાધનો કરવાનો જ ઉપદેશ કર્યો(શ્લો.૩૦). પણ તેમણે માગેલ પદાર્થો તૈયાર તેમને આપ્યા નહિ, કારણ કે બ્રહ્માએ ભગવાન્‌ની પ્રેમથી સેવા કરી ન હતી. તેથી બ્રહ્માએ શું કરવું જોઈએ એ વિષયનો ભગવાને તેમને ઉપદેશ જ કર્યો. ભગવાને બ્રહ્માની પ્રાર્થનાનો પ્રાર્થના પ્રમાણે ઉત્તર આપેલો નથી, પરન્તુ સાધનો કરવાં એવો જુદો જ ઉપદેશ કરેલો છે. પહેલાં તપ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો(શ્લો.૩૦), કારણ કે તપથી સાત્ત્વિકપણું પ્રાપ્ત થાય છે. પછી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું કહ્યું. (અને જ્ઞાન તપથી જ પ્રાપ્ત થાય છે શ્લો.૩૨) કારણ કે જ્ઞાનથી ભગવાન્‌ના ગુણોમાં આસક્તિ થાય છે. બ્રહ્મ જણાવનાર વેદ ન ભૂલવાનું પણ જ્ઞાનથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ત્રણ પ્રાપ્ત થતાં, શોક ન થવો એ તે ત્રણના ફળરૂપ હોવાથી એની મેળે જ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજું ભગવાન્‌ની લીલાના જ્ઞાનરૂપ ફળ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે ભગવાન્‌ની લીલાનું જ્ઞાન થાય ત્યારે હૃદયમાં ઉત્સાહ અને વેદ ન ભૂલવાનું ઉત્તમ પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિ હોવી એ ઉદ્વેગ ન થવાનું બીજું કારણ છે. શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિ હોય તો ઉદ્વેગ થતો નથી, કારણ કે હરિ સદા ભક્ત ઉપર પ્રસન્ન રહે છે. ''શ્રીકૃષ્ણ પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી તો ભક્તને ઘણોજ ઉદ્વેગ રહે'' એમ ન માનવું કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ ઉપર નિત્ય પ્રેમ રાખનાર ભક્ત ઉપર તે સદા પ્રસન્ન રહે છે અને તેને ઉદ્વેગ થવા દેતા નથી. આ અર્થ જણાવવા જ ૩૫-૪૨ સુધીના આઠ શ્લોકો ભગવાને બ્રહ્માને કહેલા છે. પછી ભગવાને જે સ્વરૂપે બ્રહ્માને દર્શન દીધેલાં તે સ્વરૂપથી જ તે તિરોહિત થયા, એટલે તે સ્વરૂપ નિત્ય પણ છે. એ રીતે નવમા અધ્યાયમાં એમ સિદ્ધ કર્યું છે કે બ્રહ્માના પિતા બ્રહ્મ (ભગવાન્) છે૭૯-૮૦

સગુણસૃષ્ટિ સમ્બન્ધી પ્રશ્ન તથા ઉત્તર નું સ્થાનઃ

સગુણ દેવથી ઉત્પન્ન થયેલી સૃષ્ટિ નવમા અધ્યાયમાં જ કહેવી જોઈએ અને તે સમ્બન્ધી પ્રશ્ન પણ તે જ અધ્યાયમાં કરવો જોઈએ, તે નવમા અધ્યાયમાં ન કહેતાં દશમા અધ્યાયમાં કાલપ્રકરણમાં કેમ કહેલાં છે? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે વિદુરે સાતમા અધ્યાયમાં પ્રશ્ન કરેલા. પછી વચ્ચે ઉપોદ્ઘાત તરીકે મૈત્રેયે ભગવાન્‌નું ચરિત્ર કહ્યું, ત્યારે વિદુરનું ચિત્ત ભગવાન્‌માં લાગ્યું. તે ભગવાન્‌ના ચરિત્રનું શ્રવણ કરતાં તે પૂર્ણ થયું ત્યાં સુધી તેણે કાંઈ પ્રશ્ન ન કર્યા. પ્રશ્ન ન કર્યા એટલે મૈત્રેયે ઉત્તર પણ ન આપ્યો. તે ચરિત્રનું શ્રવણ પુરું થયા પછી વિદુરે દશમા અધ્યાયના આરમ્ભમાં પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે મૈત્રેયે ઉત્તર આપ્યો. તેથી એ સૃષ્ટિનું નિરૂપણ પાછળથી કરેલું હોવા છતાં પહેલાની કથાના અઙ્ગ તરીકે જ છે એમ જાણવું. આથી એમ પણ સૂચવેલું છે કે જ્યારે પ્રસઙ્ગને લીધે પણ ભગવાન્‌ની કથાનું શ્રવણ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ભગવાન્‌ના ભક્તોએ ચાલતા પ્રસઙ્ગમાં ઉદાસીનતા રાખવી. એમ કરે ત્યારે જ ભક્ત ગણાય. વિદુર ભક્ત છે કે નહિ તેની પરીક્ષા કરવામાટે જ મૈત્રેયે તેની રીતે વચ્ચે ભગવાન્‌ની કથા કહી. તે પૂરી થાય પછી જ વિદુરે પ્રશ્ન કર્યો. તેથી જ ગુરૂ મૈત્રેય તેનાપર પ્રસન્ન થયા એમ અ.૧૦।૩થી જણાવેલ છે. મૈત્રેય તેથી પ્રસન્ન થયા એમ જણાવનારું ચિહ્ન એ છે કે વિદુરે જે-જે ક્રમથી પ્રશ્નો કરેલા તે જ ક્રમથી મૈત્રેયે પાછળથી તેના ઉત્તર આપ્યા. પહેલાં વિદુરે જે પ્રશ્નો કરેલા તેના સમ્બન્ધવાળા જ ઉત્તર આપ્યા. જો તે પ્રસન્ન થયા ન હોત તો પહેલાંના પ્રશ્નોના સમ્બન્ધ વિના જ તે ઉત્તર આપત૮૧-૮૧।।

કલ્પના સમ્બન્ધઃ

પદ્મકલ્પો પણ ઘણા થઈ ગયા. જો પદ્મકલ્પ એક જ હોય તો ''પહેલાં લય પામેલા લોકોને હું આનાથી રચીશ'' (અ.૧૦।૭) એ બ્રહ્માનું વચન ઘટે નહિ. પદ્મકલ્પો ઘણા થયેલા હોવાથી જ બ્રહ્માને એવું જ્ઞાન થયાનું કહેલું છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે પદ્મકલ્પો પદ્મ (કમળ)ને લીધે બીજા બધા કલ્પોથી જુદા પડે છે.

ત્યારે ''તેના જ અન્તે કલ્પ થયો તે 'પદ્મકલ્પ' કહેવાય છે'' (અ.૧૧।૩૫) એ વાક્ય ખોટું ઠરશે, એમ ન માનવું. એ વાક્ય તો બ્રહ્મકલ્પથી પદ્મકલ્પ જુદો હોવાનું જણાવે છે. વળી બીજા બ્રહ્માણ્ડમાં જે બ્રહ્મા હોય તે જુદા બ્રહ્માના આયુષ્યનું પહેલું અર્ધ(૫૦ વર્ષ) પૂરું થતાં પદ્મકલ્પ થયો એમ માનવાથી પણ કાંઈ દોષ રહેતો નથી. આથી એમ પણ સૂચવેલું છે કે બ્રહ્મા પણ જુદા-જુદા હોય છે.

અથવા અ.૧૧।૩૫ માં 'અન્ત'શબ્દ વર્ષના અર્થમાં યોજેલો જાણવો. એવો અર્થ કરતાં એમ જણાય છે કે બ્રહ્મકલ્પો પણ ૩૬૦ હોય છે. બધા કલ્પોનો આ સામાન્ય વિભાગ છે. માત્ર વર્ષોના છેલ્લા દિવસના આ વિભાગો નથી, પરન્તુ આખા વર્ષના છે. આથી બીજા કલ્પોના પણ (૩૬૦) વિભાગો હોવાનું સૂચવેલું છે.

સગુણ બ્રહ્મથી થયેલી સૃષ્ટિ જુદી કેમ વર્ણવી નથી? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે અ.૧૦।૧૯ થી સામાન્ય રીતે સર્વ પ્રકારની સૃષ્ટિના વિભાગ કહેલા છે. એ પ્રમાણે ગુણાતીત દેવથી અને સગુણ દેવથી થયેલી એમ બે પ્રકારની સૃષ્ટિ

અ.૫ થી આરમ્ભી અ.૧૦।૯ સુધીથી સમ્પૂર્ણ રીતે કહી૮૧।।-૮૩।।

કાલસૃષ્ટિ–અધ્યાય ૧૦-૧૧ઃ

હવે કાલસૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. (કાલદ્વારા તત્ત્વોની અને મુક્ત થયા ન હોય તેવા જીવોની સૃષ્ટિ કહેવાની છે). આ સૃષ્ટિમાં વિભૂતિ મુખ્ય હોવાથી હવે કારણોની કથા કહેવામાં આવે છે. રૂપ (પદાર્થો)ની સૃષ્ટિમાં કાલ અને જીવ એ બે કારણો છે અને નામસૃષ્ટિમાં વેદ કારણ કહેવાય છે. તે પૈકી કાલસૃષ્ટિ જ દશમા અને અગિયારમા એ બે અધ્યાયમાં કહે છે.

કાલનો જન્મ કાર્યથી (કાલમાં ઉત્પન્ન થતા પદાર્થોથી) થાય છે, કારણ કે કાર્ય કાલની ઉપાધિને વશ હોય છે. સ્વભાવથી કાલની ઉત્પત્તિ ત્રણ(જનન-સમાગમ-પ્રાકટ્ય)માંથી કોઈ પણ પ્રકારની થતી નથી. 'જન્' ધાતુનો અર્થ પ્રકટ થવું; 'દેખાવું' છે. જ્યારે કે કાલ દેખાતો નથી તેથી, અને વળી તે ભગવાન્‌નો અવતાર હોવાથી તેની કોઈ પ્રકારની ઉત્પત્તિ થતી નથી. (તે 'અવ્યક્ત' દેખાય નહિ તેવો હોવાથી સર્વ સ્થળે હોવાથી તેની સમાગમરૂપ ઉત્પત્તિ થતી નથી અને ભગવાન્‌નો અવતાર હોવાથી તેની જીવોની પેઠે ઉત્પત્તિ થતી નથી). તેથી ત્રણ પ્રકારની ઉત્પત્તિ પૈકી કોઈ પણ પ્રકારની કાલની ઉત્પતિ થતી નથી.

ત્યારે કાલની કથા સૃષ્ટિના પ્રકરણમાં કેમ કહી? એવો પ્રશ્ન થાયતો જાણવું કે તે સૃષ્ટિનું કારણ છે. કાલ સૃષ્ટિનું કારણ હોવાનું અનુભવથી જણાયેલ છે, તેમજ ''જેના ભયથી આ પવન થાય છે'' વગેરે શાસ્ત્રનાં વાક્યોથી પણ સિદ્ધ થયેલું છે. તેથી કાલ સંબંધી વિદુરે પ્રશ્ન કર્યો(અ.૧૦।૧૦) અને શ્લો.૧૧થી આરંભી મૈત્રેયે તેનો ઉત્તર આપેલ છે તે યોગ્યજ છે૮૩।-૮૫।।

મૈત્રેયે કાલનું લક્ષણ(શ્લો.૧૧), સ્વરૂપ(શ્લો.૧૩) અને તે જગત્‌નું ઉપાદાન કારણ હોવાનું(શ્લો.૧૩માં) કહેલ છે. સર્વ(જગત્) બ્રહ્મરૂપ છે, પણ કાલ સર્વ પદાર્થોની હદ બાંધનારો છે, તેથી તે સર્વ જગત્‌નું કારણ છે. જગત્‌ના સર્વ પદાર્થોની હદ કાલથી જ બંધાય છે, તેથી કાલ જ સર્વ પદાર્થો રચનારો છે.

કાલને આવું સામર્થ્ય ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયું? એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે સર્વ પદાર્થોની હદ બાંધવામાટે જ કાલ; કાલરૂપ છે. રસ વગેરે પ્રકટ કરવા નાટ્ય કરવામાં આવે, તેમાં હાથથી જ અમુક પ્રકારની ચેષ્ટા કરીને સર્વ પદાર્થો દેખાડવામાં આવે છે, તેવી રીતે બ્રહ્મ સર્વ પદાર્થ તરીકે પ્રકટ થાય તે માટે તે પદાર્થોની હદ ભગવાન્‌ની ચેષ્ટારૂપ કાલ જ બાંધે છે.

કેટલાક બ્રહ્મનો આવિર્ભાવ કરાવનાર કાલ છે એમ કહે છે, પરન્તુ તે સત્ય નથી. બ્રહ્મનો આવિર્ભાવ તો બ્રહ્મ પોતે જ કરે છે. બ્રહ્મના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ બન્ને બ્રહ્મ પોતે પોતાની મેળે જ કરે છે. કાલ તો માત્ર પદાર્થોની હદ બાંધવાનું કાર્ય જ કરે છે૮૫।।-૮૭

અધ્યાય ૧૦; કાલનું સામાન્ય વર્ણનઃ

હવે કાલનું વર્ણન કરવાનું છે. સામાન્ય રીતે અને વિશેષ (ખાસ) પ્રકારથી તેનું વર્ણન અનુક્રમે દશમા તથા અગિયારમા અધ્યાયોમાં કરેલું છે. દશમા અધ્યાયમાં કાલના જુદા-જુદા કાર્યોનું નિરૂપણ કરેલું છે, કારણ કે કાર્યોનું નિરૂપણ એ જ કાલનું સામાન્ય રીતે વર્ણન છે. કાર્યોથી કાલનું વર્ણન કરવામાં આવે તે જ સામાન્ય રીતે કાલનું વર્ણન કરેલું ગણાય.

ત્યારે અહીં દશ પ્રકારની સૃષ્ટિ કેમ કહી? ''સામાન્ય રીતે આખુંયે જગત્ કાલનું કાર્ય છે'' એમ કહેવું જોઈતું

હતું! એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે એમ કહેવાથી બધા કાર્યોનું જ્ઞાન થાત નહિ. તેથી બધા કાર્યો બુદ્ધિથી સહેલાઈથી જણાય તે માટે કોઈક પ્રકારનો આધાર લઈ કાર્યોની ગણના કરવી જોઈએ. તેથી દશ પ્રકારની સૃષ્ટિ કહેલી છે.

આ સૃષ્ટિમાં પક્ષીઓની ગણતરી કરતાં 'ભલ્લૂક' ગણેલ છે (શ્લો.૨૪) તે જામ્બવાનની જાતનું એક પ્રકારનું પશુ(રીંછ) હોવાનું લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેથી પક્ષીમાં તેની ગણતરી કરી તે યોગ્ય નથી; એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે તેને રૂંવાડાંરૂપ પાંખ હોવાથી તેને પક્ષીમાં ગણેલું છે, અથવા અહીં રીંછને ભલ્લૂક કહેલ નથી. પરન્તુ 'ભલ્લૂક' પણ અમુક જાતનું પક્ષી છે (કે જે હાલે જોવા મળતું નથી) તેને અહીં 'ભલ્લૂક'શબ્દથી કહેલું છે૮૮-૮૯

"જેઓના ખોરાકની ગતિ નીચી હોય છે એવા મનુષ્યોની નવમી સૃષ્ટિ એક પ્રકારની છે" (અ.૧૦।૨૫) એમ મનુષ્યોની સૃષ્ટિ એક પ્રકારની કેમ કહી છે? જ્યારે કે "જે મધ્યમ મનુષ્યો છે તેઓ તો..." વગેરે સ્થળે મનુષ્યોના જુદા પ્રકારો ગણેલા છે? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે અહીં જે મનુષ્યો કહેલા છે તે તો કાલના કાર્યરૂપ કૃત્રિમ મનુષ્યો છે. અકૃત્રિમ સ્વાભાવિક મનુષ્યો તો ત્રણ પ્રકારના છે. ગુણોને લીધે તેઓ ત્રણ પ્રકારના છે. સાત્ત્વિક મનુષ્યો ઉત્તમ છે. તેઓની જ્ઞાનમાં અથવા ભક્તિમાં શ્રદ્ધા છે. બીજાઓને પણ તેઓના ગુણ પ્રમાણે જાણવા. તેઓ મધ્યમ અને કનિષ્ઠ, અથવા રાજસ અને તામસ મનુષ્યો "તું જન્મ લે અને મરણ પામ" એ માર્ગમાં કહેલા હોવાનું કહેલ છે, કારણ કે તેઓ કર્મને આધીન છે૯૦

ભગવાન્ અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિ રચે છે. તેમાં કેટલાક ઘણા સુખી અને કેટલાક દુઃખી હોવાથી તે પક્ષપાતી અને ક્રૂર હોવારૂપ દોષ થાય છે; આવી શઙ્કા પણ ન કરવી, કારણ કે ભગવાન્ પોતે જ સર્વરૂપ થતા હોવાથી એવો દોષ તેમનામાં નથી. (કોઈ પોતાનો જ પક્ષપાત કરે અથવા પોતાની ઉપર જ ક્રૂરતા કરે એમ કહેવાય નહિ)૯૧

આ સૃષ્ટિના દશ પ્રકારો સદા કાલમાંથી ઉત્પન્ન થયા જ કરે છે કે એક વાર જ ઉત્પન્ન થયા છે? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે કાલમાંથી તે એક વાર જ ઉત્પન્ન થયેલા છે અને પાછળથી જુદા-જુદા પ્રકારની સૃષ્ટિમાંથી તે-તે પ્રકારની સૃષ્ટિ થયા કરે છે. તેથી કાલની કથા તે બધી સૃષ્ટિઓનું મૂલ કારણ હોવાથી વિસ્તારથી કહેલી છે૯૧।।

અધ્યાય ૧૧; કાલનું વિશેષ વર્ણનઃ

કાર્ય (પદાર્થ)નો નાશ થાય છે. (પદાર્થના કટકા કરતાં તેનો નાશ થાય છે. કટકા કર્યે જઈએ તો છેવટે સર્વથી નાનો કટકો એવો થાય કે જેના કટકા થઈ શકે નહિ, આવો સર્વથી નાનામાં નાનો ભાગ, જેનો વિભાગ અથવા કટકો થઈ ન શકે તે 'પરમાણુ' કહેવાય છે). પરમાણુ સુધી જ કાર્યનો નાશ થાય છે, કારણ કે સ્થૂલપણું ન રહે ત્યારે સૂક્ષ્મપણું થયેલું ગણાય. અને જ્યાં સૂક્ષ્મપણાની હદ આવી રહે (એટલે જેથી વધારે સૂક્ષ્મપણું થઈ ન શકે) તે પરમાણુ કહેવાય છે. કાલનું પરમાણુ ગણવામાં એવો તર્ક છે કે માનસ પર્વતની ઉપરની ભૂમિનો પરમાણુ જેટલો ભાગ સૂર્યનો રથ જેટલા સમયમાં જાય, તેટલો કાલ 'પરમાણુ' કહેવાય છે. (સૂર્યનો રથ તેના માર્ગમાં જેટલા સમયમાં પરમાણુ ભૂમિ ઓળંગે, તેટલો સમય 'પરમાણુ' કાલ છે(શ્લો.૪)૯૧।।-૯૩

સૂર્યનો રથ જેટલા સમયમાં આખું આકાશ મણ્ડલ ફરી રહે તેટલો મોટો(લામ્બો) સમય 'સંવત્સર' કહેવાય છે. સંવત્સર પૂરો થયા પછી તે ફરી થાય છે, એમ વારંવાર તે થયા કરે છે. પ્રભવ વગેરે સાઠ સંવત્સરો બૃહસ્પતિની ગતિથી સંવત્સરનું માપ ગણવામાં પ્રસિદ્ધ છે. આકાશમાં બૃહસ્પતિ બાર આરા(રાશિ) વાળું કાલચક્ર બાર વર્ષે પુરું ફરી વળે છે. સાઠ વર્ષમાં પાંચ વાર નક્ષત્રમણ્ડલ ફરી વળતો હોવાથી સંવત્સર વગેરે વર્ષના પાંચ ભેદ થયેલા છે(શ્લો.૧૪) બાર વર્ષે નક્ષત્રમણ્ડળ ફરતા બૃહસ્પતિના એવી રીતે સાઠ વર્ષમાં પાંચ સંવત્સર થાય છે.

સઙ્ખ્યા 'પર' સુધીની જ હોય છે, પરથી વધારે હોતી (ગણી શકાતી) નથી. તેથી પરાર્ધ (પરનું અર્ધ) થી અધિક સઙ્ખ્યા ફરી આવી શકતી નથી જ. સંવત્સરની (આટલી સઙ્ખ્યા સુધીની) ગણતરી કરવાથી બ્રહ્માના દિવસની ગણતરી થઈ શકે નહિ. તેથી સંવત્સરથી આગળ વધી યુગની કલ્પના કરી છે અને બ્રહ્માના દિવસની ગણતરી યુગોની ગણતરીથી કરવામાં આવે છે૯૪-૯૫।।

ધર્મનિરૂપણઃ

કૃતયુગ વગેરે યુગોનું વર્ણન કરતાં ''જ્યાં ધર્મ રચવામાં આવે છે'' (શ્લો.૨૦) એમ ધર્મનું વર્ણન કરેલું છે તે નકામું કરેલ છે એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે ''જાતિથી પ્રજાઓ કૃતકૃત્ય હોય છે'' વગેરે વાક્ય પ્રમાણે ધર્મને લીધે જ 'કૃતયુગ' વગેરે શબ્દો યોજાયેલા છે. તેથી યુગનું નિરૂપણ કરતાં, તે યુગમાં ઉત્પન્ન થનાર મનુષ્યો વિશે સન્દેહ થતાં, તેઓનું પણ નિરૂપણ કરવું જોઈએ. અને મનુષ્યોના જુદા-જુદા ધર્મો(ફરજો)નો વિભાગ કરનાર ધર્મ જ હોવાથી જુદા-જુદા યુગના જુદા ધર્મનું વર્ણન કરેલું છે.

એમ હોય તો કૃત વગેરે યુગોમાં દિવસે અને રાત્રે પણ ધર્મમાટે (સર્વે) ઉદ્યમ કરવો જોઈએ! એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે સર્વ યુગોમાં દિવસે જ ધર્મ કરવો અને રાત્રે ન કરવો એવી સામાન્ય વ્યવસ્થા કરેલી છે. વળી દરેક કલ્પમાં રાત્રે અને દિવસે કરવાનાં કાર્યો જુદાં-જુદાં હોય છે. તે જણાવવામાટે પણ ધર્મ વગેરેનું વર્ણન કરવું જોઈએ. ધર્મ થઈ શકે તે માટે જ મન્વન્તરોનું વર્ણન કરેલું છે(શ્લો.૨૩-૨૪).

ધર્મના છ અઙ્ગો (જુઓ સર્વનિર્ણય પ્રકરણ. શ્લો.૩૯-૪૦.) જણાવવામાટે જ મન્વન્તર છ પ્રકારનો (છ અઙ્ગવાળો) હોવાનું કહેલ છે(શ્લો.૨૪). કારણ કે તે મનુ, મનુના પુત્રો વગેરે છયે જુદા-જુદા છે, કેમકે દેશ વગેરે ધર્મના છ સાધનો પણ જુદા-જુદા છે. તેથી મનુ વગેરે છ ભેગા થાય ત્યારે જ ધર્મ થાય છે એમ નક્કી થયેલ છે.

મનુ વગેરે છ હર કોઈ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છતાં જો પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણોવાળા હોય તો તેઓનો નાશ થાય, તેથી સર્વની પ્રતિષ્ઠા રહે, માટે ભગવાન્‌નાં કાર્ય, તેઓનાં પાલન, નું નિરૂપણ કરેલું છે(શ્લો.૨૬).

ભગવાન્ તેઓનું પાલન કરતા હોય તો કોઈ પ્રલય થાય નહિ! એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે પ્રલયનું મૂળ પણ ભગવાન્ જ છે. પ્રલય પણ ભગવાન્ જ કરે છે(શ્લો.૨૭-૩૧).

પરમ દયાળુ ભગવાન્ પ્રલય શા માટે કરે? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે પ્રલયમાં ભગવાન્ શયન કરે ત્યારે સર્વ સુખી થાય છે. સદા જન્મ અને મરણ થયા કરતાં હોવાથી તેનાથી દુઃખી થયેલા જીવો ભગવાન્ શયન કરે ત્યારે જ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે૯૫।।-૯૮।।

ત્રણ બ્રહ્માઓઃ

પદ્મકલ્પના અન્તે જ બ્રહ્મા શયન કરે છે. બ્રહ્માણ્ડ તે બ્રહ્માનો દેહ છે. એમ બ્રહ્મા શયન કરતા હોય, તો ત્રણ લોકોનો નાશ જ થાય. ત્યારે ''જનલોકમાં રહેનારાઓથી સ્તુતિ કરાતા'' એમ શ્લો.૩૧માં જે કહ્યું છે તે ઘટતું નથી. (કારણ કે મહર્લોકથી નીચે રહેલ જલમાં બ્રહ્મા શયન કરે છે અને સ્તુતિ કરનારાઓ તેની ઉપર જનલોકમાં હોવાથી તેઓ વિનયહીન ગણાય). એવી શઙ્કા ન કરવી, કારણ કે આખું બ્રહ્માણ્ડ આ બ્રહ્માનો દેહ છે, એવી રીતે ત્રણે લોકમાં કલ્પ વગેરેથી વ્યવસ્થા કરવી. તેમ ન કરીએ તો ''તેના જ અન્તે કલ્પ થયો તેને પદ્મકલ્પ કહે છે''(શ્લો.૩૫) એ વાક્ય ન ઘટે. (કારણ કે બ્રહ્મા બ્રહ્મકલ્પમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને તેમનું પહેલું અર્ધ આયુષ્ય પુરું થયું(શ્લો.૩૩) તેમાં છેલ્લો પદ્મકલ્પ હતો(શ્લો.૩૪) તેમાં કમલમાંથી બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ થઈ, તે ક્યા બ્રહ્મા?) ભગવાન્‌ની નાભિમાંથી નીકળેલ

કમલમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મા ક્યા અને સત્યલોકમાં રહેલા બ્રહ્મા ક્યા? તેથી શયન કરનાર, (ત્રણ લોકનો)ભોગ કરનાર અને (ત્રણ લોક)રચનાર બ્રહ્મા જુદા-જુદા છે. આખું બ્રહ્માણ્ડ-બ્રહ્માણ્ડના અભિમાનવાળા બ્રહ્માનો દેહ છે. દૈનન્દિન પ્રલય થાય ત્યારે બ્રહ્માણ્ડ રચનાર બ્રહ્મા કમલદ્વારા નારાયણના ઉદરમાં જઈ સુખી થાય છે. ભોગ કરનાર બ્રહ્મા સત્યલોકમાં રહે છે. તેથી બ્રહ્મા એક જ છે એમ ન જાણવું. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રણ બ્રહ્મા થયા. જ્યારે એક પદ્મકલ્પના અન્તે બીજો પદ્મકલ્પ થાય છે ત્યારે બ્રહ્મા પહેલાના પદ્મકલ્પની પેઠે ફરી સૃષ્ટિ રચે છે. વારાહકલ્પમાં તો જુદા પ્રકારે સૃષ્ટિ થાય છે. તે સૃષ્ટિનું વર્ણન આગળ કરવામાં આવશે.

ભગવાન્‌ની એક સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરવાથી જ ભગવાન્‌ની લીલા સિદ્ધ થતી હોવાથી, અનેક સૃષ્ટિઓનું નિરૂપણ શા માટે કરેલું છે? એ જાણવાની ઈચ્છા થાય, તો વિચારવું કે આ બ્રહ્માણ્ડમાં બ્રાહ્મ, પદ્મ અને વરાહ ત્રણે કલ્પો થઈ ગયા છે. પુરુષાતનવાળા બ્રહ્મા તેમાં વિભૂતિરૂપ છે. તે આ બ્રહ્માણ્ડમાં જેવા છે તેવા વર્ણવવા જોઈએ. તેથી સર્વ બ્રહ્માઓની કથા આવી જાય તે માટે ત્રણે કલ્પો કહેલા છે.

પહેલા બ્રહ્મકલ્પમાં સૃષ્ટિ રચનાર બ્રહ્મા વેદરૂપ હોવાનું કહેલું છે તે ઘટતું નથી એમ ન માનવું, કારણ કે નામસૃષ્ટિનું જુદું વર્ણન કરેલું છે. તે પણ રૂપસૃષ્ટિ ઉપર આધાર રાખનારી છે તેથી નામસૃષ્ટિથી રૂપસૃષ્ટિનું પણ વર્ણન થઈ જાય છે, તેથી કાંઈ દોષ રહેતો નથી. વળી અ.૧૨।૪૬માં શબ્દબ્રહ્મ કોઈ સમયે સ્પષ્ટ હૃદયવાળું અને કોઈ સમયે અસ્પષ્ટ હૃદયવાળું હોવાનું કહેલ છે. તેથી તે વાક્ય પ્રમાણે તેનાથી ભગવાન્‌નું આધિદૈવિક સ્વરૂપ જણાવાય છે. જુદા પ્રકારે નામસૃષ્ટિથી પણ ભગવાન્‌નું જ વર્ણન કરેલું છે. આધિદૈવિક સ્વરૂપને પણ શરીર પ્રાપ્ત કરાવવાનું કાર્ય ભગવાન્ જ કરે છે, બીજો કોઈ તેમ કરી શક્તો નથી. તેથી પહેલા કલ્પનું નામ 'બ્રાહ્મકલ્પ' છે. 'બ્રહ્મ' શબ્દનો અર્થ ભગવાન્ જ છે, તેથી તે શબ્દની પ્રસિદ્ધિથી પણ ઉપર કહેલો અર્થ દઢ થાય છે(૯૮।।-૧૦૨

ઈશ્વર ઉપર કાલનું પ્રભુત્વ નથીઃ

કાલના વર્ણનના આરમ્ભમાં સર્વ ઉપર કાલનું પ્રભુત્વ હોવાનું કહેલ છે (અ.૧૦।૧૦-૧૧) તેથી કોઈને એમ જણાય કે અક્ષરબ્રહ્મ ઉપર પણ કાલનું પ્રભુત્વ ચાલતું હશે! પણ અક્ષર ઉપર કાલનું પ્રભુત્વ નથી, કારણ કે ભેદ હોય ત્યાં કોણ અધિક છે તેનો નિર્ણય કરાવનારી સઙ્ખ્યા છે. બે પરાર્ધથી અધિક સઙ્ખ્યા છે જ નહિ. તેથી આધ્યાત્મિક(વૈકૃત) અને આધિભૌતિક(પ્રાકૃત) વગેરે જે પ્રકારની સૃષ્ટિઓ કાલથી થાય છે (અ.૧૦।૧૪.) તેવા ભેદ અક્ષરમાં નથી. પુરુષ (ભગવાન્)માં કાલની પ્રવૃત્તિ થતી જ નથી. બ્રહ્માનું બે પરાર્ધ જેટલું જે આયુષ્ય કહ્યું તે અક્ષરનું (ભગવાન્‌નું) માત્ર નિમેષ(આંખનો પલકારો થાય તેટલો સમય) જ કહેવાય છે. બ્રહ્માનું એટલું બધું આયુષ્ય પણ ભગવાન્‌નું નિમેષ જ કહેવાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો તે નિમેષ પણ થતું નથી(અ.૧૧।૩૭). આથી એમ જણાવ્યું કે ભગવાન્ વિશે કાલની પ્રવૃત્તિ થતી નથી, તેમના ઉપર કાલનું પ્રભુત્વ નથી. એ પ્રમાણે અગિયારમો અને બારમો એ બે અધ્યાયોથી કાલનું નિરૂપણ કર્યું૧૦૩

અધ્યાય ૧૨; જીવસૃષ્ટિઃ

હવે બારમા અધ્યાયમાં જીવની સૃષ્ટિનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. જીવો મુક્ત અને અમુક્ત એવા બે પ્રકારના છે. તે પૈકી અમુક્ત જીવોનું નિરૂપણ મુક્તિપ્રકરણમાં કરવામાં આવશે, કારણ કે તેઓ સૃષ્ટિનું કારણ નથી. મુક્ત જીવો તો સૃષ્ટિનું કારણ થતા હોવાથી તેઓનું આ અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરેલું છે.

મુક્ત જીવો સૃષ્ટિનું કારણ કેવી રીતે થાય? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે મુક્ત જીવો ભગવાન્‌ની સમીપ રહે છે, તેથી જ્યારે ભગવાન્ સૃષ્ટિ રચવા ઈચ્છે છે ત્યારે પોતાની લીલા થઈ શકે તે માટે તેઓને પ્રેરણા કરે છે. તેથી ભગવાન્‌ની ઈચ્છાને વશ રહી તેઓ જગત્‌નું કારણ થાય છે૧૦૪

મુક્ત જીવો પણ બે પ્રકારના છેઃ૧.લોકથી પર અને ૨.લૌકિક. તે પૈકી લોકથી પર મુક્ત જીવો મુક્તિના કારણરૂપ છે. કારણ કે જીવો પોતાના સ્વરૂપથી જ પ્રકટ થાય તે મુક્તિ, આ મુક્તિની વ્યાખ્યા પહેલાં કહેલી છે. લોકથી પર(મુક્ત જીવો) વૈકુણ્ઠમાં પણ વૈરાગ્યવાળા થઈ રહે છે, તેથી તેઓ સૃષ્ટિ રચવાના અધિકારી નથી અને તેઓની સંસારમાં ઉત્પત્તિ થવી કઠણ છે. પરન્તુ મુક્તિમાટે તેઓને ઉત્પન્ન કરવાના (સંસારમાં જન્મ લેવાનો) હોય છે. તેઓ જ્ઞાનના અંશને ગ્રહણ કરીને જ સંસારમાં અવતરે છે, તેથી તેઓને મોહ કરાવવા અવિદ્યા ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે૧૦૫

આ અવિદ્યા, અભિમાન કરાવનારી દેવતા છે. તે આધિદૈવિક હોવાથી તે બધાને (લોકથી પર મુક્ત જીવોને પણ) મોહ કરાવવાની, એટલે તેનાથી જ બધાં કાર્ય થવાનાં. આ અવિદ્યા સમ્બન્ધી બે મત છેઃએક મત પ્રમાણે મૂલ અવિદ્યા એક છે, બીજા મત પ્રમાણે કાર્યરૂપ તેના વિભાગ(શ્લો.૨) પાંચ છે. અવિદ્યા દેવતા તો એક જ છે એવો સિદ્ધાન્ત છે. લોકથી પર મુક્તો જીવોની ઉત્પત્તિ કરાવવા ભગવાને તેને ઉત્પન્ન કરેલી છે૧૦૬

અવિદ્યાને ઉત્પન્ન કરી ત્યારે બહારના-બ્રહ્મા સિવાયના કોઈ જીવ ન હોવાથી તેણે બ્રહ્માને જ પહેલા મોહ કર્યો. તેનાથી મોહ પામેલા ચાર મુખવાળા બ્રહ્માએ શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન ધર્યું. અવિદ્યા દેવતારૂપ હોવાથી તેણે ધ્યાનમાં વિઘ્ન ન કર્યું. ભગવાન્નું બ્રહ્માએ ધ્યાન ધર્યું, તેથી લોકથી પર મુક્ત જીવો સનક વગેરે ઉત્પન્ન થયા(શ્લો.૪). તેઓ ઉત્પન્ન થયા પછી બ્રહ્માનું ધ્યાન સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવામાં લાગ્યું એટલે બ્રહ્માના શરીરમાં ચોટ્યું તેનું (શ્લો.૨૧થી આરમ્ભી કહેલું) પરિણામ પછીથી થશે. વચમાં તે પહેલાં અને સનક વગેરેની ઉત્પત્તિ પછી બ્રહ્માને ક્રોધ થયો(શ્લો.૬). ૧.બ્રહ્માના હૃદયમાં સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની ઈચ્છા થઈ. સનક વગેરેએ તેની ના પાડી તેમાં વિઘ્ન કર્યું, તેથી બ્રહ્માને ક્રોધ થાય તે યોગ્ય જ છે ૨.વળી અવિદ્યા પણ (તેમણે ઉત્પન્ન કરેલી તે) તેમની પાસે જ હતી તેથી પણ તેમને ક્રોધ થયો.

ક્રોધ કરવાની બ્રહ્માની ઈચ્છા ન હોવા છતાં તેમને ક્રોધ કેમ થયો? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે ક્રોધ તો અવિદ્યાનું જ કાર્ય છે અને અવિદ્યામાંથી જ તે ઉત્પન્ન થયો છે. વળી તે ક્રોધ આધિદૈવિક છે, ભૂલથી તેને આધ્યાત્મિક જાણી બ્રહ્માએ તેને રોકવા પ્રયાસ કર્યો. સનક વગેરે મોટા મુનિઓ જગતને જ્ઞાન આપવા માટે જ ઉત્પન્ન કરેલા, એવો તેમના સમ્બન્ધી વિચાર કરી, બ્રહ્માએ પોતાને થયેલ ક્રોધ રોકવા માંડ્યો. ક્રોધ આધિદૈવિક હોવાથી રોકાય તેવો ન હતો, તેથી તેને રોકવાનો પ્રયાસ કરનારા બ્રહ્માના શરીરને બાળવા તે તત્પર થયો, પરન્તુ તે પહેલા બ્રહ્માએ પાછળ(શ્લો.૧૦૭માં) કહ્યું તેમ શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કર્યું, એટલે ક્રોધનો ધ્યાન સાથે સમ્બન્ધ થયો. તેથી ધ્યાન સાથેના ક્રોધમાં શ્રીકૃષ્ણના અવતારે પ્રવેશ કર્યો, તેથી બ્રહ્માનો દેહ અને સનક વગેરે મુનિઓ બન્ને ક્રોધથી બળતાં બચી ગયા. તેમ પ્રવેશ કર્યો ન હોત તો બેમાંથી એકનો નાશ થાત૧૦૭-૧૦૯

ત્યારે તે ક્રોધરૂપ કુમારે રડવા માંડ્યું તે યોગ્ય ન હતું!(શ્લો.૭।૮) એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે આ કુમાર(શઙ્કર) ભગવાન્ની કૃપારૂપ અંશ હતા. તેમનાથી જે પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થવાના તેમનું(સ્વરૂપ) જાણવાથી તેમને રડવું આવ્યું. તેમણે બ્રહ્માને ''મારાં નામ પાડો અને સ્થાન રચો''(શ્લો.૮) એમ કહ્યું, તેથી એમ ન માનવું કે પોતાનાં નામ પડાય અને સ્થાન રચાય તે માટે તે રડેલા. તે રુદન સાથેનું વચન તો તેમણે બ્રહ્મા પ્રસન્ન થાય તે માટે કહેલું. તે પોતે તો ''મારાથી તો સંસારમાટે ઉપયોગી ન હોય તેવી જ સર્વ પ્રજા રચાશે'' એવું સ્મરણ કરતાં રડેલાં. તેથી ઉપર જણાવેલ તેમના વચનનું બીજું પ્રયોજન એ પણ હતું કે (બ્રહ્મા તેમને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા ન કરે) પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનો અધિકાર બ્રહ્માનો જ હોવાથી તેમની આજ્ઞા વિના ઉત્પન્ન કરવાનું અશક્ય હતું; પરન્તુ આ ભેદ ન જાણનાર બ્રહ્માએ તો પહેલાંની પેઠે (સનક વગેરેને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા આપેલી તેવી રીતે) આમને પણ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા આપી(શ્લો.૧૪) ત્યારે એમણે ઝડપથી અનેક પ્રતિકૂલ (સૃષ્ટિના કારણોનો નાશ કરે તેવાં) પ્રાણીઓ રચ્યા

૧૧૦-૧૧૧

આ પ્રાણીઓથી સૃષ્ટિનાં કારણોનો નાશ થતાં સૃષ્ટિ થશે નહિ, એવા ભયથી બ્રહ્માએ તેમને તેવી સૃષ્ટિ રચતાં અટકાવ્યા(શ્લો.૧૭). માત્ર અટકાવવાથી તે (બીજી સૃષ્ટિ રચવામાં) વિઘ્ન કરશે, એવા વિચારથી તેમનાથી વિઘ્ન ન થાય તે માટે તેમને તપ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો(શ્લો.૧૮). બ્રહ્માએ તેમને તપ કરવા જે ઉપદેશ કર્યો, તે એવું વિચારી કરેલો કે તપ કરવાથી ક્રોધના કારણરૂપ અવિદ્યાનો નાશ થશે અને તેથી શુદ્ધ ક્રોધ યોગ્ય હશે તેવું જ (પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનું) કાર્ય કરશે.

એમ હતું ત્યારે મહાદેવના ક્રોધનું કારણ બનેલી અવિદ્યાનો તપથી નાશ કેમ ન થયો? જો તેનો નાશ થયો હોય તો કારણરૂપ અવિદ્યાનો નાશ થવાથી તેનાથી થયેલી સૃષ્ટિનો લય કેમ ન થાય? માત્ર તે બીજી સૃષ્ટિ રચવામાં વિઘ્ન કરતાં જ કેમ અટકી? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે અવિદ્યા મહાદેવની ઉત્પત્તિનું કારણ થયેલી અને તપ તો મહાદેવનું કાર્ય હતું. તે કાર્યથી કારણનો નાશ ન થયો, પરન્તુ તેનાથી સૃષ્ટિ રચવામાં વિઘ્ન થતું તે અટકી ગયું૧૧૨

તેથી બ્રહ્માની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરી મહાદેવ તપ કરવા વનમાં ગયા. એ પ્રમાણે લોકથી પર (મુક્ત જીવો)ની ઉત્પત્તિ કહી. પછી બ્રહ્માએ સૃષ્ટિ રચવા શ્રીકૃષ્ણનું જ ધ્યાન ધર્યું. જો લૌકિક જીવોને પણ બ્રહ્મા પોતે જ ઉત્પન્ન કરે તો તેમનું ઇચ્છેલું કાર્ય સિદ્ધ થાય નહિ. તેથી તેઓને ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રકાર વિચારી, તેમણે સૃષ્ટિ રચવા ભગવાન્‌નું ધ્યાન ધર્યું. (તે ધ્યાન તેમના શરીરમાં ચોંટ્યું, જુઓ પાછળ શ્લો.૧૦૭) તેથી (તેમના શરીરના જુદા-જુદા અવયવોમાંથી) મરીચિ વગેરે જુદા-જુદા ઋષિઓ ઉત્પન્ન થયા(શ્લો.૨૧-૨૭). ધર્મ પ્રમાણે મૈથુન થઈ શકે તે આવી ઉત્પત્તિ કરવાનું પ્રયોજન હતું.

એ પ્રમાણે સાત્ત્વિક અને રાજસ જીવોની ઉત્પત્તિ કહી. પછી તામસ જીવોની ઉત્પત્તિ બ્રહ્માએ કરવા માંડી, ત્યારે તેમના પુત્રો (મરીચિ વગેરે)એ તેમને તેમ કરતાં રોક્યા.

બ્રહ્માથી તામસ જીવોની ઉત્પત્તિ કેમ થાય? એવો વિચાર આવે તો જાણવું કે તેમણે છેલ્લા જે જીવો ઉત્પન્ન કર્યા તેઓમાં ધર્મથી મૈથુન થઈ શકે તે માટે એક સ્ત્રી ઉત્પન્ન કરેલી અને બીજા બધા પુરુષો ઉત્પન્ન કરેલા. મુખમાંથી વાણી સ્ત્રી ઉત્પન્ન કરેલી(શ્લો.૨૬) અને બીજા બધા પુરુષ ઉત્પન્ન કરેલા.

અવિદ્યા તો બ્રહ્મા પાસે જ હતી, વળી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવામાં તેમનું મન પણ ચોટેલું, તેથી (સ્ત્રી વાણી ઉત્પન્ન થતાં) તેમના હૃદયમાં કામ થયો. તેથી વધારે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય તે માટે તેમને તે સ્ત્રી સાથે મૈથુન કરવાની બુદ્ધિ થઈ. આવા મૈથુનથી તામસી સૃષ્ટિ થાય. તે પણ જો ધર્મનો નાશ કરનારી ન હોય તો ભગવાન્ મંજૂર રાખે, પણ જો તે ધર્મનો નાશ કરનારી હોય તો પહેલાં રચેલી બન્ને પ્રકારની સૃષ્ટિનો નાશ થાય, તેથી અધર્મવાળી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાથી ધર્મનો નાશ થાય તેમ હોવાથી બ્રહ્માને તેમ કરતાં અટકાવવા એ યોગ્ય હતું. તેથી શ્રીકૃષ્ણે (જૂઓ શ્લો.૩૨ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની) બ્રહ્માના પુત્રોદ્વારા તેમને તેમ કરતાં અટકાવ્યા૧૧૩-૧૧૫

શ્લો.૩૩માં ‘‘બ્રહ્માએ તે દેહનો ત્યાગ કર્યો’’ એમ કહેલું છે. ત્યાં રમણ કરવાની ઇચ્છાને ‘દેહ’ કહેલો છે. બ્રહ્માએ પોતાની એ મનોવૃત્તિનો ત્યાગ કર્યો. તેથી ત્રીજી તામસ જીવોની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન ન થઈ. ત્યારે બ્રહ્માએ ફરી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવા ભગવાન્‌નું ધ્યાન ધર્યું એટલે વેદોની ઉત્પત્તિ થઈ. બ્રહ્માએ પૂર્વ-દક્ષિણ-પશ્ચિમ તથા ઉત્તર તરફ મુખ કર્યાં(શ્લો.૩૭) તેથી શબ્દોના લૌકિક અને અલૌકિક પ્રકારોની ઉત્પત્તિ થઈ. આ લૌકિક અને અલૌકિક ભેદથી ત્રીજી નામસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. જીવના રૂપ-નામની સૃષ્ટિ થતાં, નામોની અખંડ પ્રવૃત્તિ રહે તે માટે આ સૃષ્ટિનું મૂલ શબ્દબ્રહ્મ

હોવાનું જણાવી તેનું સ્વરૂપ કહેલું છે(શ્લો.૪૫-૪૬)૧૧૬-૧૧૬।।

એ પ્રમાણે ગુણસૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરી, એકલા ગુણોથી રચેલી સૃષ્ટિથી પ્રપઞ્ચ બ્રહ્મરૂપ થશે એવી શઙ્કા થવાથી, મિશ્રણવાળી સૃષ્ટિ રચવાનો બ્રહ્માએ ઉદ્યમ કર્યો. પહેલાં તેમણે નામસૃષ્ટિ રચવાની મનોવૃત્તિનો ત્યાગ કર્યો. અને પછી પહેલાંની પેઠે રૂપસૃષ્ટિ રચવાની મનોવૃત્તિ કરી(શ્લો.૪૭). બ્રહ્માનું અન્તઃકરણ મિશ્રણરૂપ ન હતું, તેથી મિશ્રણવાળી સૃષ્ટિ રચવા તેમને ભગવાન્‌ની જરૂર પડી. તેથી ભગવાન્‌નું તેમણે ધ્યાન ધર્યું(શ્લો.૪૮) ત્યારે ભગવાન્‌ની ઇચ્છાથી બ્રહ્માના શરીરના; ધ્યાન અને ઇચ્છા એમ બે વિભાગ થયા(શ્લો.૪૯). આ બે ભાગનું મિથુન(જોડકું) થયું. તેમાં પુરુષ મનુ અને સ્ત્રી શતરૂપા હતાં. ત્યાર પછી મૈથુનની સૃષ્ટિ પોતાની મેળે વધવા લાગી. બ્રહ્માની કે બીજા કોઈની આજ્ઞાની જરૂર રહી નહિ(શ્લો.૫૦-૫૧ સુબોધિની). એવી રીતે ચાર પ્રકારની સૃષ્ટિ કહીઃ

૧. સનક વગેરે
૨. મરીચિ વગેરે
૩.નામસૃષ્ટિ અને
૪.મનુ તથા શતરૂપા.

આ ચાર પ્રકારની મુક્ત જીવોની સૃષ્ટિ કહી. નામસૃષ્ટિ તેના અઙ્ગ તરીકે કહેલી છે૧૧૬।।-૧૧૮।।

અધ્યાય૧૩; પરાર્થ સૃષ્ટિનો ઉપોદ્ઘાતઃ

હવે તેરમા અધ્યાયમાં ત્રીજા વરાહકલ્પની કથા કહેવામાં આવે છે. કાલ અને જીવ ની સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કર્યું અને તેનું નિરૂપણ કરવા બ્રહ્મકલ્પ તથા પદ્મકલ્પ નું પણ નિરૂપણ કર્યું. ભૂમિ પણ સૃષ્ટિનું કારણ હોવાથી આ અધ્યાયમાં તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે અને ભૂમિનું નિરૂપણ કરાય તે માટે વરાહકલ્પનું પણ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

અહીં પહેલેથી આરંભી બધા તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરેલું નથી, કારણ કે સૃષ્ટિના પદાર્થોની પહેલા ઉત્પત્તિ કહી તે જ અહીં પણ હોય છે. પહેલા કલ્પના પદાર્થોના સાધારણ ગુણો સર્વ કલ્પોમાં ચાલુ રહે છે. જે વધારાના ગુણો થયા હોય તે જ કહેવાના રહે છે. તે વધારાના ગુણો જો કોઈ પદાર્થના સ્થળે થાય તો તે પદાર્થના સ્થાનોનો લોપ થાય. વરાહકલ્પમાં ભૂમિની સ્થિતિ પહેલાંના જેવી ન હતી. તેથી ભૂમિ કમલમાંથી અથવા ભગવાન્‌ના જઘનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાનું પદ્મકલ્પ અને બ્રહ્મકલ્પમાં કહેલું છે તેનો અહીં લોપ થયેલ છે. ભૂમિની સ્થિતિ એ કલ્પો કરતાં વરાહકલ્પમાં જુદા પ્રકારની હોવાથી તે જ આ અધ્યાયમાં કહેલી છે. ગયા કલ્પના બીજા પદાર્થોના પ્રકારો આ કલ્પમાં ચાલુ રહેલા છે એમ જણાવવા મનુનું ઉપયોગીપણું અહીં કહેલું છે. બ્રહ્માના ધ્યાન અને ઇચ્છા એવા બે વિભાગ થયાનું પહેલાં કહેલું છે, તે પૈકી ઇચ્છા શતરૂપા થયેલ અને ધ્યાન મનુ થયેલ, તેથી બ્રહ્મા સૃષ્ટિ રચવાનું ભૂલી ગયેલ હોવા છતાં ધ્યાનરૂપ મનુએ જ તેમને પ્રેરણા કરી(શ્લો.૧૫).

મનુની ઉત્પત્તિ ભગવાન્‌ની વિભૂતિઓનો વિસ્તાર થાય તે માટે કરેલી અને વિભૂતિઓ વિસ્તારવી એ ભગવાન્‌ની લીલા છે, તેથી (લીલામાં ઉપયોગી થનાર) મનુ ભગવાન્‌નો ભક્ત છે એમ જણાવવા વિદુરે પહેલાંની પેઠે આ અધ્યાયના આરમ્ભમાં(શ્લોક.૨-૪) મનુ સમ્બન્ધી પ્રશ્ન કરેલ છે. સર્વ પ્રસઙ્ગે કામનાથી અથવા બીજાની પ્રેરણાથી કાર્ય કરવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તે પૈકી જો અહીં કામનાથી પ્રવૃત્તિ થતી હોય, તો વરાહકલ્પ મોક્ષ કરાવનારો ન થાય, એવી શઙ્કાથી અહીં મનુની પ્રવૃત્તિ તેના પિતા બ્રહ્માની પ્રેરણાથી થઈ હતી એમ શ્લો.૧૧ થી જણાવેલ છે. એ શ્લોકમાં બ્રહ્માએ મનુને #B૧#Aસન્તાન ઉત્પન્ન કરવાની, #B૨#Aપ્રજાનું અથવા પૃથ્વીનું ધર્મ પ્રમાણે પાલન કરવાની અને #B૩#Aભગવાન્‌ના યજ્ઞો કરવાની–એવી ત્રણ પ્રકારનાં કાર્ય કરવાની આજ્ઞા કરેલી. બ્રહ્માની એ આજ્ઞાથી જ મનુએ એ ત્રણ કાર્યો કર્યા એમ જણાવવા મનુ અને બ્રહ્મા નો સંવાદ(શ્લો.૭-૧૫) કહેલો છે૧૧૮।-૧૨૦।।

શઙ્કાઃઆ વરાહ કલ્પમાં સૃષ્ટિ રચવાની વ્યવસ્થા કેવી છે? આ પહેલાંના પદ્મકલ્પમાં ભગવાન્‌ની નાભિમાંથી નીકળેલા કમલમાં રહી બ્રહ્માએ સૃષ્ટિ રચેલી, આ કલ્પમાં કમલ ન હોવાથી બ્રહ્માએ સૃષ્ટિ રચી કે નહિ? તેવો સન્દેહ થાય છે. જો આ કલ્પમાં બ્રહ્માએ સૃષ્ટિ રચી હોય તો તેમાં મનુનું શું પ્રયોજન? અને બ્રહ્માએ ક્યાં રહી તે રચી? એવા પ્રશ્ન ઉઠે,

સમાધાનઃતો જાણવું કે બ્રહ્માએ સૃષ્ટિ તો આ કલ્પમાં રચી છે, કારણ કે નથી રચી એમ માનવું શ્લો.૧૭થી વિરુદ્ધ છે. એ શ્લોકમાં બ્રહ્મા કહે છે કે "હું સૃષ્ટિ રચતો હતો તેટલામાં તે જલમાં ડૂબી ગઈ". જો બ્રહ્માએ રચી જ ન હોત તો આ વાક્ય ઘટે નહિ. આ જ વાક્યથી એમ જણાય છે કે બ્રહ્માએ પોતે પહેલાં જલમાંથી પૃથ્વીને બહાર કાઢેલી અને તેનું જ પાલન કરવાની શ્લો.૧૧માં મનુને આજ્ઞા કરેલી. આમ હોવાથી પહેલાં (૧૨મા અધ્યાયના અન્તમાં) જે પ્રિયવ્રત વગેરેની સૃષ્ટિ કહી તે આદિવરાહ કલ્પમાં થયેલી એમ જાણવું. અને મનુએ જે વિજ્ઞપ્તિ બ્રહ્માને કરી (અ.૧૩।૧૪-૧૫) તે બીજા દિવસે સવારમાં કરેલી. બ્રહ્મા સત્યલોકમાં રહીને સૃષ્ટિ રચતા હતા. મનુ પોતાને રહેવાનું સ્થાન શોધવા ગયેલો (ત્યારે પૃથ્વીને જલમાં ડૂબી ગયેલી જોઈ). ત્યાંથી પાછા આવી તેણે બ્રહ્માને આ વિજ્ઞપ્તિ કરેલી૧૨૦।।-૧૨૨

બ્રહ્માને મનુની આવી વિજ્ઞપ્તિની શી જરૂર? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે આદિવરાહ કલ્પ બ્રહ્માના તે દિવસના અન્તે જ્યારે ભૂમિ જલમાં ડૂબી દેખાતી બન્ધ થઈ, તે સમયે જ(તેથી સહેજ પહેલાં) બ્રહ્મા સત્યલોકમાં ગયેલા અને ત્યાં બીજા દિવસની સૃષ્ટિ કરતા હતા તે સમયે સવારે મનુએ તેમને આ(શ્લો.૧૪-૧૫ની) વિજ્ઞપ્તિ કરેલી.

એમ હોય તો શ્લો.૧૭માં બ્રહ્માએ "હમણાં જ પૃથ્વી ડૂબતી રસાતલમાં ગઈ" એમ કેમ કહેલ? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે મનુએ એવી વિજ્ઞપ્તિ કરી ત્યારે ઘણા નિકટના સમયમાં જ પૃથ્વી ડૂબી ગયેલી હોવાથી બ્રહ્માએ "હમણાં જ ડૂબતી" એમ કહેલું. બ્રહ્માએ વિચાર્યું કે "જો હું ફરીથી પૃથ્વીને જલમાંથી બહાર કાઢીશ, તો પણ પહેલાંની પેઠે તે ફરી ડૂબશે" તેથી તેમણે પોતાની સર્વ ઈન્દ્રિયોને વશ કરી આદરપૂર્વક પરમાત્માનું ધ્યાન ધર્યું. જેવું તેમણે પરમાત્માનું ધ્યાન ધર્યું, તેવા જ તેમને જણાવ્યા વિના જ, તેમના નીકળતા પહેલા શ્વાસ સાથે જ, શ્રીકૃષ્ણ તેમના નાકમાંથી બહાર નીકળ્યા(શ્લો.૧૮). આથી એમ જણાવેલું છે કે ભક્ત દુઃખનો નિશ્વાસ (નિસાસો) મૂકે તે પહેલાં જ ભગવાન્ પ્રગટ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્માના નાકમાંથી વરાહસ્વરૂપથી બહાર નીકળેલા૧૨૩-૧૨૩।।

ભગવાન્ વરાહસ્વરૂપથી બ્રહ્માના નાકમાં નીકળ્યા કારણ કે વરાહ યજ્ઞની સમાન છે 'મન્યુ'(ક્રોધ) શબ્દનો અર્થ યજ્ઞ છે. તેથી જ પશુઓને હણે છે (યજ્ઞમાં પશુઓનો વધ થાય છે). "પશુઓનો આ(વરાહ) મન્યુ છે" એ શ્રુતિ પ્રમાણે વરાહ પણ તેવો (મન્યુ) જ છે. તેથી ભગવાન્ વરાહ સ્વરૂપથી પ્રકટ થયા. તેવા સ્વરૂપથી પ્રકટ થવાનું બીજું પણ કારણ એ છે કે હાથી અને વરાહ એ બે જ જલમાંથી પદાર્થ બહાર કાઢવાની શક્તિવાળા છે. તેથી ડૂબેલી પૃથ્વીને બહાર કાઢવા પોતાનું આ બેમાંથી એક સ્વરૂપ ભગવાને અવશ્ય કરવું જોઈએ. બે પૈકી યજ્ઞ(મન્યુ) થી જ ગુણોથી પર કાર્ય થઈ શકે તેવું હોવાથી, ભગવાને હાથીનું રૂપ લીધું નહિ અને વરાહરૂપથી પ્રકટ થયા. વળી યજ્ઞ સ્પષ્ટ રીતે કર્મરૂપ છે, તેથી તે સૃષ્ટિનાં કારણરૂપ પણ છે. તે કર્મરૂપ હોવાથી તે સૃષ્ટિનાં કારણરૂપ છે એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી કારણ કે કર્મથી જ સૃષ્ટિ અથવા જન્મમરણ થયા કરે છે૧૨૩।।-૧૨૫

ભગવાન્‌નું પોતાનું આ સ્વરૂપ બ્રહ્માથી પણ ચિન્તન થઈ ન શકે તેવું છે(શ્લો.૧૯-૨૩). તેથી આ સ્વરૂપ ભગવાન્‌ની ક્રિયાશક્તિનો માત્ર અંશ નથી, પરન્તુ ભગવાન્‌નો અવતાર છે. આવું બ્રહ્માથી પણ ચિન્તન થઈ ન શકે તેવું રૂપ ભગવાન્‌નું પોતાનું જ હોઈ શકે. આ ભગવાન્‌નું આનન્દ સ્વરૂપ જ છે. તે ભગવાન્‌ની ક્રિયાશક્તિનો અવતાર છે એમ જણાવવા તેમણે યજ્ઞને મળતા આવતા વરાહનું રૂપ લીધેલું૧૨૬

''પોતાની ખરીઓથી દબાયેલા જલમાં પૃથ્વીને સ્થાપી'' એમ શ્લો.૪૬માં કહેલ હોવાથી, તે સમયે આ ભૂમિ પચાસ કરોડ યોજન વિસ્તારવાળી ન હતી, પરન્તુ માત્ર એક લાખ યોજનવાળી હતી એવો આચાર્યશ્રીનો મત છે. કારણ કે જમ્બુદ્વીપ જ કર્મ કરવાની ભૂમિ છે અને આ (વરાહે ઉદ્ધાર કરેલી) ભૂમિનો કર્મ કરાય તે માટે જ ઉદ્ધાર કરેલો.

આ વિષયમાં બીજાઓની સમ્મતિ નથી. ભૂમિ પચાસ કરોડ યોજન વિસ્તારવાળી છે (૩।૧૧।૩૯) એ વાક્ય બીજા કલ્પની ભૂમિમાટે યોજેલું છે. જ્યોતિષ જાણનારાઓ તો ભૂમિ પાંચ હજાર યોજન વિસ્તારવાળી હોવાનું જ કહે છે. એક લાખનો વીસમો ભાગ ગણવામાં આવે તો પણ પાંચ હજાર થાય અને તેઓ ફલ જણાવવા ભૂમિ તેટલા વિસ્તારની હોવાનું કહે છે. આ ભૂમિ જ્યોતિશ્ચક્રમાં રહેલી છે.

જ્યોતિઃશાસ્ત્રનું કામ શુભ અથવા અશુભ ફલ જણાવવાનું છે અને તે વીસમો ભાગ લેવાથી પણ જાણી શકાય તેવું હોવાથી અને તેમ કરવાથી નાના આકડાઓનું સહેલાઈથી જ્ઞાન થઈ શકે તેવું હોવાથી જ્યોતિઃશાસ્ત્ર જાણનારાઓએ વીસમો ભાગ લઈ પાંચ હજાર યોજન વિસ્તારવાળી ભૂમિ હોવાનું કહેલ જણાય છે. તેથી એક લાખ યોજન વિસ્તારવાળી માનવી યોગ્ય છે, કારણ કે જમ્બુદ્વીપ જ કર્મ કરવાની ભૂમિ છે અને તેનો વિસ્તાર એક લાખ યોજનનો છે. (જુઓ ૫।૧૬।૫)

વરાહે ભૂમિનો ઉદ્ધાર કર્યો(શ્લો.૩૨) અને હિરણ્યાક્ષને હણ્યો(શ્લો.૩૩) ત્યારે અમારી ''આ વરાહસ્વરૂપમાં શ્રદ્ધા નથી એવું નથી'' એમ જણાવવા ઋષિઓએ તેમની સ્તુતિ કરી(શ્લો.૩૪-૪૬) અને પછી વરાહે ભૂમિનું સ્થાપન કર્યું(શ્લો.૪૭).

આ પ્રકરણ વરાહે ભૂમિનો ઉદ્ધાર કર્યો ત્યાં જ પુરું થાય છે. વરાહે હિરણ્યાક્ષને હણ્યો. તે તો હરકોઈ પ્રકારે હણ્યો. આ પ્રકરણમાં તેનું પ્રયોજન નથી. જો હિરણ્યાક્ષને હણવાનું પ્રયોજનવાળું હોય તો (ઋષિઓની સ્તુતિમાં તે કહેલ ન હોવાથી) વચનની ખામી રહે. તેથી મુખ્ય પ્રસઙ્ગને અનુસરી બીજા પ્રસઙ્ગોના સમય વગેરેની યોજના કરવી જોઈએ. વળી હિરણ્યાક્ષ દૈત્ય આ કલ્પમાં નમાલો હતો અને યજ્ઞ(વરાહ) તેને ભસ્મ કરનાર (સહેલાઈથી હણનાર) જ હતા. તેથી તે જેવો આવ્યો કે તરત જ (ભૂમિ પોતાની દાઢ ઉપર રાખેલી હોવા છતાં) તેને હણેલ(શ્લો.૩૩). ઋષિઓએ કરેલી સ્તુતિ (વરાહ) યજ્ઞરૂપ છે એમ જણાવનારી છે૧૨૭

જે કલ્પમાં હિરણ્યાક્ષને હણવાનું કાર્ય મુખ્ય હતું, તેમાં વરાહે પ્રથમ ભૂમિનો ઉદ્ધાર કર્યો(અ.૧૮।૨), પછી તેનું સ્થાપન કર્યું(શ્લો.૮) પછી બ્રહ્માએ વરાહની સ્તુતિ કરી(શ્લો.૨૨-૨૮) અને પછી વરાહે હિરણ્યાક્ષને હણ્યો(અ.૧૯।૨૬). એ કલ્પમાં એ ચાર વૃત્તાન્તો આ ક્રમથી થયેલા. હણ્યા પહેલાં સ્તુતિ કરવામાં આવે તે જો કે સન્દેહવાળી જણાય, છતાં પણ વરાહની સરસાઈનું બ્રહ્મા વર્ણન કરે તેથી હિરણ્યાક્ષને દુઃખ થાય, તે માટે તે હણ્યા પહેલાં કરેલી છે૧૨૭

કલ્પના આરમ્ભમાં ભૂમિનો ઉદ્ધાર વરાહે કર્યો ત્યારે હિરણ્યાક્ષ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો તે ક્યા સમયનો ઉત્પન્ન થયેલો? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે તેનો જન્મ આ કલ્પની પહેલાંના કલ્પમાં થયેલો. પહેલાંની સૃષ્ટિનો નાશ તો મહાકલ્પ(બ્રહ્માનું વર્ષ પૂર્ણ થવા) ના સમયે જ થાય છે. વચલા કલ્પોમાં ત્રણ લોકમાં જે જીવો હોય તે પૈકી અસુરો નીચેના લોકમાં જાય છે (અને) મનુષ્યોનો તો નાશ થાય છે. મનુ વગેરેને દેવો જાણવા. ઋષિઓ પણ ઉપરના લોકમાં જાય છે અને સત્યલોકમાં રહે છે એવી તેમની સરસાઈ પણ છે. તેથી આ કલ્પ પહેલાનાં કલ્પના અન્તે કશ્યપ ઉપરના લોકમાં ગયેલ અને દિતિ નીચેના લોકમાં ગયેલ એવો નિર્ણય થાય છે. પ્રલય દરમ્યાન હિરણ્યાક્ષ નીચેના

લોકમાં રહેલો. દેવો ઉપરના લોકમાં ગયેલ. મનુષ્યો વગેરે બીજાઓનો તો નાશ જ થયેલ. ઋષિઓ અને તેઓના પુત્રો બ્રહ્માની સમાન છે, કારણ કે તેથી વિરુદ્ધ માનવાનું કાંઈ કારણ નથી. તેથી તેઓ સત્યલોકમાં જઈ રહેલા૧૨૭।-૧૨૯

અધ્યાય ૧૪-૧૯; મતાન્તર ભાષાઃ

ચૌદમાથી ઓગણીસમા સુધીના છ અધ્યાયો મતાન્તરભાષાથી પ્રાપ્ત થયેલા હિરણ્યાક્ષના વધના પ્રસઙ્ગમાં કહેલા છે, તેથી તેમાં શ્રીભાગવતના અર્થથી વિરુદ્ધ હોય તેની ગણના ન કરવી.

આ વિષયમાં એવી વ્યવસ્થા છે કે ચાલતી કથામાં પ્રસઙ્ગથી પ્રાપ્ત થયેલી કથાના ખાસ પ્રકારથી પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે, તો જે પૂછેલું હોય તેટલું જ માત્ર ન કહેવું, પરન્તુ જે કલ્પમાં પૂછેલ પ્રમેય(વિષય) ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધ થયેલ હોય તે જ કહેવું જોઈએ. કારણ કે પ્રશ્ન કરનારમાં ભક્તિ ઉત્પન્ન કરવી તે જ તેનો ઉત્સાહ વધારનારું છે. તેથી જે કલ્પમાં હિરણ્યાક્ષ વગેરેની સરસાઈ થયેલી તે જ કલ્પની કથા આ અધ્યાયોમાં કહેલી છે.

આ કથામાં એવો પ્રશ્ન થાય છે કે વૈકુણ્ઠમાં ગયેલા જય અને વિજય ફરી સંસારમાં કેમ આવ્યા? કૃત્રિમ વૈકુણ્ઠમાં ગયેલા હોવાથી તેઓ ફરી સંસારમાં આવ્યા એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે કૃત્રિમ વૈકુણ્ઠમાં ગયેલાઓને પણ મુક્તિ જ પ્રાપ્ત થાય છે. ''જેમણે નિષ્કામ ધર્મથી હરિને પ્રસન્ન કરેલા હોય તેઓ જ ત્યાં પણ જાય છે'' (અ.૧૫।૧૪) તેથી ફરી સંસારમાં આવવું ન પડે તેવું જ સ્થાન તેઓને પ્રાપ્ત થાય છે. જય અને વિજય વૈકુણ્ઠમાં ગયેલા, છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણની ઈચ્છાથી તેમનો સંસારમાં જન્મ થયો. ભગવાન્‌ની એવી ઈચ્છા હોવાનું પ્રયોજન લોકને એવું જણાવવાનું હતું કે વૈકુણ્ઠથી ભ્રષ્ટ થયેલા સેવકોને પણ કેવું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રણ લોકમાં હિરણ્યાક્ષ વગેરેને જે સુખ મળેલ તે ઈન્દ્ર વગેરેને પણ દુર્લભ છે. આવું સુખ વૈકુણ્ઠથી ભ્રષ્ટ થયેલા જય તથા વિજય ને પ્રાપ્ત થયું, છતાં તે પણ તેઓની તો મોટામાં મોટી આપત્તિ હતી. આ ઉપરથી વૈકુણ્ઠમાં તેઓને કેવું સુખ થતું હશે તેનું અનુમાન કરવું૧૩૦

આ મતાન્તર પ્રમાણે વરાહ અને હિરણ્યાક્ષ નું યુદ્ધ ભૂમિ ઉપર જ થયેલું અને ભગવાન્‌ના હાથથી મૃત્યુ થવા છતાં, ભગવાન્‌ની ઈચ્છાથી જ હિરણ્યાક્ષને મુક્તિ પણ પ્રાપ્ત ન થઈ, અથવા ભગવાન્‌ની ક્રિયાશક્તિએ તેનો વધ કરેલ હોવાથી તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત ન થઈ, અથવા મુક્તિ આપવામાટે ભગવાને અવતાર લીધો હોય ત્યારે જ તેમનાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી વરાહે હિરણ્યાક્ષનું ઉદર ચીરીને તેને હણ્યો ન હતો, પરન્તુ હણ્યા પછી તેનું ઉદર ચીરેલું. જો હણ્યા પહેલાં તેનું ઉદર ચીરે તો તેના પ્રાણો ભગવાન્‌નાં મુખમાં પ્રવેશ કરે (એટલે તેની મુક્તિ થાય, તેથી ભગવાને તેમ ન કરતાં) તે ફરી દૈત્ય ન જન્મે તે માટે તેના સંસ્કારવાળા અંશો પોતાની અન્દર પ્રવેશ કરે એવા અભિપ્રાયથી તેને હણ્યા પછી તેનું ઉદર ચીરેલું૧૩૧

વરાહનું અને હિરણ્યાક્ષનું યુદ્ધ બ્રહ્માના એક દિવસ સુધી થયેલું એમ જણાય છે, આથી હિરણ્યાક્ષના બલનો ખ્યાલ આવે છે. આ યુદ્ધમાં જ વરાહકલ્પ વીત્યો. ત્યાર પછી શ્વેતવારાહકલ્પ થયો તેમાં સૃષ્ટિ અને હિરણ્યકશિપુ નું રાજ્ય થયાં. અથવા બીજા મત પ્રમાણે જે દિવસ યુદ્ધ ચાલ્યું તે દેવનો દિવસ હતો, એટલે મનુષ્યોના છ માસ સુધી એ યુદ્ધ ચાલેલું. છ માસ યુદ્ધ ચાલ્યું એ મત પ્રમાણે બ્રહ્માની સ્તુતિનાં વચનો ઘટે તે માટે એમ માનવું જોઈએ કે ભૂમિનું વરાહે સ્થાપન કર્યા પછી બ્રહ્મા પહેલાંની પેઠે મેરુ પર્વત ઉપર જ જઈ રહેલા૧૩૨

આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે મુક્ત જીવો ભગવાન્‌ની ઈચ્છાથી સંસારમાં આવે છે. ભગવાન્‌ની ઈચ્છા પણ ભગવદ્રૂપ હોવાથી તેમના સંસારનું આ છ અધ્યાયોથી વર્ણન કરેલું છે. 'સંસાર' એટલે ઉત્પત્તિ અને મરણ. છ પૈકી પહેલા ત્રણ અધ્યાયોથી જય અને વિજય ની હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુ તરીકે ઉત્પત્તિ અને પાછળના ત્રણ અધ્યાયોથી હિરણ્યાક્ષનું મરણ વર્ણવેલું છે.

અનિત્ય પદાર્થોનો 'જન્મ', નિત્ય અને હદ્દવાળાનો 'સમાગમ' અને હદ વગરના નિત્યનું 'પ્રાકટ્ય', એવી રીતે ઉત્પત્તિ ત્રણ પ્રકારની કહેલી છે. મૃત્યુ પણ ''કાલ, દ્રવ્ય અને ગુણો થી આ જગત્‌નો ત્રણ પ્રકારે લય થાય છે''(૩।૧૦।૧૪) એ વાક્ય પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનું છે.

ચૌદમા અધ્યાયનો અર્થ બીજની ઉત્પત્તિ(કશ્યપે દિતિમાં કરેલ ગર્ભાધાન) છે. આ અધ્યાયમાં પહેલાં ઉપાધિની-રાક્ષસરૂપ ગર્ભ રહે તેમાં કારણની-ઉત્પત્તિ કહેલી છે.

પન્દરમા અધ્યાયમાં જય અને વિજય તેઓના સ્થાન વૈકુણ્ઠમાંથી ભ્રષ્ટ થયાનું કહેલ છે. તેથી તેઓને જીવનો સમ્બન્ધ થવો એ તેનો અર્થછે.

સોળમા અધ્યાયમાં તેઓએ દિતિના ગર્ભમાં પ્રવેશ કર્યાનું એટલે તેઓનો જન્મ(ગર્ભમાં પ્રવેશ) થયાનું કહેલ છે. ભગવાન્‌ની વિભૂતિરૂપ તેઓએ દિતિના ગર્ભમાં પ્રવેશ કર્યો. જો ભગવાન્‌ની વિભૂતિનો પ્રવેશ ગર્ભમાં થયો ન હોય તો અ.૧૭।૩-૧૭ સુધીમાં તેઓનું માહાત્મ્ય વર્ણવેલ છે તેવું ઘટે નહિ.

સત્તરમા અધ્યાયમાં તેઓનું જન્મ થયાનું અને તેઓનું પુરુષાતન પ્રકટ થયાનું કહેલ છે. આ તેઓની સરસાઈ નાશરૂપ હતી એમ જણાવવા નાશનું નિરૂપણ કરનારા અધ્યાયોમાં જણાવેલી છે.

અઢારમા અધ્યાયમાં વરુણનાં વચનોથી હિરણ્યાક્ષના નાશનું બીજ જણાવેલું હોવાથી 'નાશ પામતા હોવાપણું' એ તેનો અર્થ છે.

(અને ઓગણીસમા અધ્યાયમાં) તેનો નાશ થયાનું કહેલ છે. તેથી ૧.નાશનું બીજ, ૨.નાશ પામતા હોવાપણું અને ૩.નાશ–એવા ભેદથી (મરણના ત્રણ અધ્યાયો કહેલા છે).

વૈકુણ્ઠમાં રહેનાર ભક્ત ઉત્તમ-જીવની એવી સ્થિતિ કેમ થઈ? એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે આ છયે અધ્યાયોમાં કહેલી કથાનું કારણ ઈશ્વર ઈચ્છા જ છે. ઈશ્વરની ઈચ્છા વિના એમ થઈ શકે નહિ
૧૩૩-૧૩૪

આ છયે અધ્યાયોની કથા ઈશ્વરની ઈચ્છાથી થઈ ન હતી એમ માનીએ તો તેમાં એવી અસઙ્ગતિ જણાય છે કે ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી દક્ષની પુત્રી અને ઇન્દ્રિયોથી જાણવામાં ન આવે તેવા પદાર્થો જાણનાર ઋષિ કશ્યપની પત્ની, કામ ઉત્પન્ન થતાં, માત્ર એક ક્ષણ(થોડો સમય) રોકાવામાટે ઋષિએ પ્રાર્થના કરવા છતાં રોકાઈ નહિ અને તેણે નિર્લજ્જ થઈ સન્ધ્યાના સમયમાં અગ્નિહોત્ર કરતાં ઋષિનું વસ્ત્ર પકડી સમજાવવા છતાં તેમને છૂટા ન કર્યા. આવું ભગવાન્‌ની ઈચ્છા વિના મર્યાદા પ્રમાણે થાય નહિ૧૩૫

સ્ત્રીએ તો ગમે તેમ કર્યું પરન્તુ મુનિએ પણ જે કર્યું તે અઘટિત હતું.
તેમણે #B૧#Aમૌનનો ત્યાગ કર્યો(શ્લો.૧૫)
#B૨#Aતેની સાથે વાતચીત કરી તે બન્નેની ભાષા અઘટિત હતી
#B૩#Aમુનિએ સ્ત્રીની સ્તુતિ કરી(શ્લો.૧૬-૨૦)
#B૪#Aતેને વશ થયા

#B૫#Aશાસ્ત્રમાં જણાવેલથી જુદા પ્રકારે સ્ત્રી સાથે સમ્બન્ધ કર્યો(શ્લો.૩૦)
#B૬#Aતેનો વિરોધ ન કર્યો.

–આ છ કાર્ય કશ્યપ મુનિએ કર્યા તે અયોગ્ય છે. પછી જે ધર્મરૂપ સંવાદ તે બેને થયો(શ્લો.૩૩-૪૯) તે એમ જણાવે છે કે આવાં અયોગ્ય કાર્ય કરવાં એ તેઓનો સ્વભાવ ન હતો. એટલે ભગવાન્‌ની ઈચ્છાથી જ તેઓથી આ કાર્ય થયું એ પ્રમાણે પહેલા(ચૌદમા) અધ્યાયનો અર્થ અઘટિત હોવાનું એમ દર્શાવવા કહ્યું છે કે ભગવાન્‌ની ઈચ્છા વિના એમ બને નહિ૧૩૬-૧૩૬।।

બીજા(પન્દરમા) અધ્યાયમાં જણાવેલ વિષય પણ શ્રીકૃષ્ણની ઈચ્છાથી બનેલ ન હોય તો અયોગ્ય છે, કારણ કે સનન્દન વગેરે મુનિઓ જેમને કોઈ પણ દેશમાં અને કોઈ પણ સમયે ક્રોધ ન થાય અને જેઓ કોઈ પણ વિષયમાં અયોગ્ય કાર્ય ન કરે, તેઓ વૈકુણ્ઠમાં જ્યારે શ્રીકૃષ્ણનું ચિન્તન કરવાની ઉત્તમ અવસ્થામાં હતા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણના સેવક જય અને વિજય ઉપર ક્રોધ કરી તેઓને સહન ન થઈ શકે તેવો શાપ આપ્યો. મુનિઓએ પણ આવું અયોગ્ય કામ કર્યું૧૩૬।।-૧૩૮

જય અને વિજયે પણ તેવું જ આયોગ્ય કામ કર્યું. વૈકુણ્ઠના લતાઓ, પક્ષીઓ અને સ્ત્રીઓ પણ ભગવદ્ભાવવાળાં, ભગવાન્‌ના ગુણોનું ગાન કરવામાં રચ્યાં-પચ્યાં રહેનારા, અહઙ્કારરહિત, ઈર્ષ્યારહિત અને ઉત્તમ હોય છે. તેવા વૈકુણ્ઠમાં જેમણે સાલોક્ય, સાર્ષ્ટિ, સામીપ્ય અને સારૂપ્ય એ ચાર પ્રકારનો મોક્ષ સમ્પૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત કરેલ, તેવા જય અને વિજયે ગર્વ કરી ભક્તો, વૈકુણ્ઠમાં ભગવાન્‌નાં દર્શન કરવા આવેલા, તેઓને પ્રતિબન્ધ કર્યો. આ તેઓનું કાર્ય પણ અયોગ્ય હતું. તે કાર્ય કર્યા પછી તે બન્નેએ મુનિઓના ચરણ પકડ્યા(શ્લો.૩૫) તથા તેમની કૃપા માગી(શ્લો.૩૬) તે એમ દર્શાવે છે કે તેમણે જે અયોગ્ય કાર્ય કર્યું તેવું કરવાનો તેઓનો સ્વભાવ ન હતો૧૩૮-૧૪૦।।

ત્રીજા(સોળમા) અધ્યાયમાં જણાવેલ વિષય પણ શ્રીકૃષ્ણની ઈચ્છાથી બનેલ ન હોય તો અયોગ્ય છે. આ અધ્યાયમાં ભગવાન્ મોહ કરે તેવાં વચનોથી સનક વગેરેને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે(શ્લો.૪-૧૧). ભક્ત જય અને વિજય પ્રતિ બેદરકારી જણાવે છે. વળી વૈકુણ્ઠમાં ગયેલ સંસારમાં પાછા આવે તે અશક્ય હોવા છતાં તે બે વૈકુણ્ઠમાંથી પડે છે. ભગવાન્ પ્રતિ આ બે ભક્તોને દ્વેષ થાય છે, કારણ કે દ્વેષ થયો ન હોય તો ભવિષ્યમાં તેઓને ભગવાન્ ઉપર દ્વેષ રાખવાની બુદ્ધિ ન થાય. તેથી આ ત્રણે અધ્યાયોનો વિષય જો ભગવાન્‌ની ઈચ્છાથી થયેલ ન હોય તો થવો અશક્ય છે૧૪૦।।-૧૪૧।।

પછીના સત્તરમાથી ઓગણીસમા સુધીના ત્રણ અધ્યાયોનો વિષય પણ ભગવાન્‌ની ઈચ્છાથી બનેલ ન હોય તો બનવો અશક્ય જ છે. આ અધ્યાયોમાં હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુની અલૌકિક ઉત્પત્તિ વર્ણવેલી છે, કારણ કે મોટા પુરુષની સામાન્ય રીતે ઉત્પત્તિ થતી હોય ત્યારે ખરાબ શકુનો(અ.૧૭।૩-૧૫) થતાં નથી. વળી તેઓની વૃદ્ધિ(શ્લો.૧૬-૧૭) તથા દિગ્વિજય(શ્લો.૧૯-૨૩) પણ અલૌકિક છે. પાંચમા(અઢારમા) અધ્યાયમાં હિરણ્યાક્ષ સ્વામી ભગવાન્ વરાહને દુષ્ટ વચનો(શ્લો.૩-૫) કહે છે અને તેમની સાથે યુદ્ધ પણ કરે છે. આ સર્વ અયોગ્ય છે. વળી બ્રહ્માને વરાહ ભગવાન્, હિરણ્યાક્ષને કદાચ હણી નહિ શકે એવો ભ્રમ થાય છે. અને તે તેમને તેને તરત હણવાને પ્રાર્થના કરે છે(શ્લો.૨૨-૨૮). બ્રહ્માને આવો ભ્રમ થાય તે બહુ જ અયોગ્ય છે.

છટ્ઠા(ઓગણીસમા) અધ્યાયમાં જણાવેલ વિષય પણ શ્રીકૃષ્ણની ઈચ્છા વિના બનેલ હોય તો ઘણો જ અયોગ્ય છે, કારણ કે આ અધ્યાયમાં હિરણ્યાક્ષ ભગવાન્‌ની સન્મુખ તેમના મુખનું દર્શન કરતાં તેમનાથી હણાયો છતાં પણ તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત ન થઈ. આથી વધારે બીજું આશ્ચર્યકારક શું હોય?૧૪૧।।-૧૪૩

તેથી આ છયે અધ્યાયોના વિષય શ્રીકૃષ્ણની ઈચ્છાથી જ બનેલા, એવું તર્ક સાથેનું આખ્યાન આ અધ્યાયોમાં કહેલું છે. મુક્ત જીવોનો જન્મ થાય છે અને ભગવાન જ તેઓને આ લોકના અને પરલોકના ફળનું દાન કરવા સંસારમાં તેઓનો જન્મ કરાવે છે, બીજા કોઈ કારણથી કરાવતા નથી. તેથી સર્ગ(સૃષ્ટિ) ભગવાન્‌ની લીલા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૪૪

અધ્યાય ૨૦; સાંખ્યસૃષ્ટિઃ

એવી રીતે મતાન્તર ભાષાથી ભગવાન્‌ની ઈચ્છા જ સર્વથી બલવાન છે એમ જણાવી, સમાધિભાષામાં પણ આ જ વિષય જણાવેલ છે એમ કહેવા સાંખ્યમત પ્રમાણે સૃષ્ટિ વગેરેનું વર્ણન કરેલું છે. (મહત્તત્ત્વથી બ્રહ્મા સુધીનાં શ્લો.૧૨-૧૬) સાંખ્ય પુરુષો જીવન્મુક્ત છે, તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે તે મત પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલા મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવા જ ઉત્પન્ન થયેલા છે. તે મત પ્રમાણે સૃષ્ટિ જુદા-જુદા અગિયાર પ્રકારની છે(શ્લો.૧૮-૫૨). (છાયા શ્લો.૧૮થી આરમ્ભી યોગ શ્લો.૫૨ સુધીનાં સાધનોથી તે બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કરેલી છે). તે સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓમાં સત્ત્વ વગેરે ગુણો મુખ્ય છે. (કારણ કે રાત્રિ શ્લો.૧૯ વગેરેરૂપ થયેલ બ્રહ્માનું શરીર તેઓએ ગ્રહણ કરેલ હોવાથી તેઓમાં બ્રહ્માનું તેવું જુદા-જુદા રૂપવાળું શરીર પ્રધાન છે) તેથી જ આરમ્ભમાં ગુણવાળી નવ પ્રકારની સૃષ્ટિ કહેલી છે(શ્લો.૧૮-૪૮)૧૪૫

અહીં ભગવાન્‌ની કથાના આરમ્ભમાં મનુની કથા સમ્બન્ધી પ્રશ્ન શૌનક કરે છે(શ્લો.૧-૪) તે યોગ્ય નથી એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે અહીં શૌનકે પોતે પ્રશ્ન કરેલ છે તે પણ, જુદા પ્રકારથી, ભગવાન્‌ની કથા સમ્બન્ધી જ પ્રશ્ન છે. અને તેણે બીજાએ(વિદુરે શ્લો.૪માં) કરેલ પ્રશ્ન પૂછ્યો તે પણ તેવી રીતે ભગવાન્‌ની કથા સમ્બન્ધી જ પ્રશ્ન છે, કારણ કે મનુ ભગવાન્‌નો ભક્ત હતો અને તેણે જે કાંઈ કરેલું તે ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય તેવું જ કરેલું હોવાથી, તે લીલાના પ્રયોજનથી કરેલ હોવાથી, ભગવાન્‌ની લીલા જ છે૧૪૬

ત્યારે ''એ પ્રમાણે પુછાયેલા સૂતે સાંભળો એમ તેમને કહ્યું''(શ્લો.૭) એ વ્યાસનું વાક્ય ઘટતું નથી એવો સન્દેહ થાય, તો જાણવું કે આ જુદા પ્રકરણનો આરમ્ભ થાય છે એમ જણાવવા વ્યાસે એ વાક્ય કહેલું છે. તેવી જ રીતે શુક અને સૂતે પણ જે વચનો ઉત્તરમાં કહેલાં તે સૂતના વચનથી જ જણાવેલાં છે. વિદુરે જે પ્રશ્ન કર્યા(શ્લો.૯-૧૧) તે સૂતે કહેલા છે(શ્લો.૮). આ વચનો શુકે પરીક્ષિતને અને સૂતે શૌનક વગેરેને કહેલા. વિદુરના તથા મૈત્રેયના સંવાદનો શુકે આરમ્ભ કરેલો(અ.૫।૧) તેથી આ પ્રશ્નો શુકે કહેવા જોઈએ, છતાં શુકે કહેલાં નથી અને સૂતે કહેલા છે, કારણ કે સૂતે અને શુકે બન્નેએ શબ્દ તથા અર્થથી આ એક જ પ્રકારનાં સરખાં વચનો કહેલાં. તેથી બીજા પક્ષના શુક અને પરીક્ષિત વચ્ચે પણ આ જ સંવાદ થયેલ હોવાનું જાણવું. જેવા પ્રશ્ન શૌનકે કર્યા છે તેવા જ રાજા પરીક્ષિતે કરેલા; અને જેવા ઉત્તર સૂતે આપ્યા છે તેવા જ શુકે આપેલા; તેથી બન્નેના સંવાદ ન વર્ણવતાં હરકોઈ એકનો સંવાદ કહેલો છે૧૪૭

સાંખ્યમતની સૃષ્ટિ ક્યા કલ્પમાં થઈ? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે ત્રણ લોકને ડુબાડનાર પ્રલયના જળમાં જે કમળ થયેલું(અ.૮।૯) તે કેવલ પદ્મકલ્પથી જુદો (તેની પછીનો) જે પદ્મકલ્પ બ્રહ્માણ્ડમાં થયેલો, તેમાં જ સાંખ્યમતની પ્રસિદ્ધિ થયેલી, કારણ કે તે જ કલ્પમાં સાંખ્યાચાર્ય કપિલ થયેલા.

કપિલના જ્ઞાનની તત્ત્વસૂત્રમાં વ્યાસજીએ નિન્દા કરેલી છે છતાં તેથી મુક્તિ કેમ પ્રાપ્ત થાય? એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે ભગવાન્‌ની ઈચ્છાથી એક પ્રકારે મુક્તિ જેનાથી પ્રાપ્ત થાય તેવું જ્ઞાન હૃદયમાં પ્રાપ્ત કરી, કપિલે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરેલા છે, એમ દર્શાવવા સાંખ્યમતમાં આ કલ્પનું વર્ણન કરેલું છે. તેથી આ અધ્યાયમાં આ પદ્મકલ્પનું ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણન કરેલું છે અને આ વરાહકલ્પનું પણ વર્ણન કરેલું છે. જો વરાહકલ્પનું વર્ણન અહીં કરેલ ન હોય તો જેની કથા ચાલે છે તે શ્વેતવારાહ કલ્પમાં સાંખ્યમતથી મુક્તિ પ્રાપ્ત ન થાય૧૪૮-૧૪૯

સાંખ્ય સૃષ્ટિ પહેલાં જે સૃષ્ટિ(અ.૫।૨૩થી આરમ્ભી) કહી તે સૃષ્ટિ કરતાં આ સૃષ્ટિ જુદા પ્રકારની છે, કારણ કે

આ સૃષ્ટિમાં પાંચ-પાંચના સમૂહથી પ્રાકૃત પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ અધ્યાય ૨૬।૧૧થી આરમ્ભી જણાવશે. એવી રીતે પ્રાકૃત પદાર્થોની ઉત્પત્તિ સંખ્યા સહિત કહેલી હોવાથી આ સાંખ્યમત કહેવાય છે. આ મતમાં પદાર્થો તત્ત્વો થયેલાં છે, આ મતની સૃષ્ટિનું અહીં વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું નથી, કારણ કે પહેલાં સૃષ્ટિનું વર્ણન કરેલું છે તે જ સૃષ્ટિ અહીં જુદા પ્રકારથી ઉત્પન્ન થતી હોવાનું જણાવેલ છે. તેથી તેનું વર્ણન કરનાર વાક્ય માત્ર ચિહ્ન તરીકે કહેલું છે. તેથી આ એકવીસમા અધ્યાયમાં અગિયાર પ્રકારની સૃષ્ટિ વર્ણવેલી છે. સ્વભાવ અને ગુણો ના જુદા-જુદા પ્રકારને લીધે તેમનાં કાર્ય તરીકે તે જુદા-જુદા પ્રકારની સૃષ્ટિ વર્ણવેલી છે તેમાં સ્વભાવના બે પ્રકાર છે અને ગુણોના નવ પ્રકાર છે.

ગુણો ત્રણ છે (તે દરેક ત્રણ-ત્રણ પ્રકારના થતા નવ ગુણો થાય છે). દશમી નિર્ગુણ હોવાની સ્થિતિ જ્ઞાનરૂપ છે અને અગિયારમું ભગવાનનું ચિન્તન. એવી રીતે ગુણો અને સ્વભાવ ના ૧૧ ભેદો કહેલા છે. તે પૈકી ગુણોથી થતી સૃષ્ટિ આ અધ્યાયમાં ટૂંકાણથી કહેલી છે. સ્વભાવ -સૃષ્ટિ જ્ઞાન-ભક્તિના ભેદથી ચાર(૨૧-૨૪) અને નવ(૨૫-૩૩) અધ્યાયોથી વિસ્તારથી કહેલી છે, તે આગળ પોતાની મેળે સ્પષ્ટ થશે૧૫૦-૧૫૧।।

ગુણોની સૃષ્ટિ પૈકી પહેલાં તામસસૃષ્ટિ ત્રણ પ્રકારની ઉત્પન્ન થઈ; #B૧#Aયક્ષો અને રાક્ષસો #B૨#Aદેવો અને #B૩#Aદૈત્યો. આ અનુક્રમે તામસ-તામસ, તામસ-સાત્ત્વિક અને તામસ-રાજસ સૃષ્ટિ થઈ. અવિદ્યા અહીં પહેલાંના (બારમા અધ્યાયમાં જણાવેલ છે તે) પ્રકારે જ ઉત્પન્ન થયેલી. ભેદ એટલો છે કે આ સૃષ્ટિમાં યક્ષો અને રાક્ષસો પણ અવિદ્યા ઉપાધિ (તેઓને ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્માના શરીર) સાથે જ ઉત્પન્ન થયેલા એમ શ્લો.૧૮-૧૯માં કહેલું છે (જ્યારે બારમા અધ્યાયમાં પાંચ પ્રકારની અવિદ્યા જુદી ઉત્પન્ન થયેલી અ.૧૨।૨) તેવી જ રીતે બીજા ગુણથી દેવો પણ ઉત્પન્ન થયા (અને બીજા ગુણથી દૈત્યો પણ ઉત્પન્ન થયા. શ્લો.૧૯,૨૨,૨૩)૧૫૧।।-૧૫૨।।

જુદા પ્રકારની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય તે માટે બ્રહ્માએ શરીરનો ત્યાગ કર્યાનું કહેલ છે, તેથી મનનું વલણ બદલાય તે માટે બ્રહ્મા શરીરનો ત્યાગ કરતા એમ જાણવું. બ્રહ્માનાં જુદા-જુદા શરીરો એટલે જુદા-જુદા કાલના અભિમાનવાળા દેવો. તેઓ બ્રહ્માના દેહથી જુદા રહેતા૧૫૨।।-૧૫૩।।

પાંચ વિભાગવાળી અવિદ્યા ઉત્પન્ન થયા પછી બ્રહ્માએ કેમ પોતાના શરીરનો એ પ્રમાણે ત્યાગ કર્યો? (કારણ કે પહેલાં બારમા અધ્યાયમાં અવિદ્યા ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે તેમણે દેહનો ત્યાગ કર્યો ન હતો) એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે પાંચ વિભાગવાળી અવિદ્યા દેવતારૂપ છે. તે જ્યારે બ્રહ્માની ઉપાધિ (તેને ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્માના શરીર) રૂપ થઈ તે જ સમયે યક્ષો અને રાક્ષસો ની ઉત્પત્તિ થઈ. પછી બ્રહ્માએ જોયું કે આ રાક્ષસો અવિદ્યાની સાથે જ ઉત્પન્ન થયેલા, તે બ્રહ્માને ગમ્યું નહિ. તેથી ભગવાન્‌ની પ્રેરણાથી યક્ષો અને રાક્ષસો એ તેમને ખાઈ જવાનો ઉદ્યમ કર્યો.

ત્યારે બ્રહ્માને ખાઈ જતાં કેમ અટક્યા? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે તેઓ તામસ-તામસ હોઈ ઘણા મૂઢ હતા, તેથી તેઓ માત્ર બ્રહ્માનાં વચન(શ્લો.૨૧)થી જ તેમને ખાઈ જતાં અટકી ગયા૧૫૩।।-૧૫૪।।

દેવોની ઉત્પત્તિનો વિષય તો સહેલાઈથી સમજાય તેવો છે. તેમના વિષયમાં (તેઓ બ્રહ્માને અગવડ કરે તેવી) શઙ્કા જ નથી. રાજસોના વિષયમાં બ્રહ્માને ઘણો જ શ્રમ થયો, કારણ કે બ્રહ્માથી જુદી રહેલી દેવતાનું તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળાઓ વર્ણન કરવા લાગ્યા, તેથી તે દુષ્ટોએ મૈથુન કરવા પ્રયાસ કર્યો ત્યાંથી(શ્લો.૨૩) આરમ્ભી બ્રહ્માએ તે શરીરનો ત્યાગ કર્યો(શ્લો.૨૮) ત્યાં સુધીની કથા કહી, બ્રહ્માનાં બીજા શરીરો તરત જ કાલરૂપ થતાં, જુદા-જુદા કાલના નામથી કહેલાં છે. પરન્તુ રજોગુણને લીધે રાજસ થયેલું આ શરીર તો સન્ધ્યા સાથે ભળી ન ગયું, પરન્તુ કેટલાક સમય સુધી જુદું રહ્યું, તેથી દૈત્યોએ તેનું વર્ણન કર્યું(શ્લો.૩૨-૩૮). પછી કાલ(સન્ધ્યા) સાથે તે ભળી ગયું ત્યારે દૈત્યોએ પોતાનો ઉદ્યમ કરવાનું બંધ રાખ્યું૧૫૪।।-૧૫૫।।

ત્યાર પછી સાત્ત્વિક ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી, તેમાં ગન્ધર્વો પિશાચો અને પિતૃઓ (સાત્ત્વિક-સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક-તામસ અને સાત્ત્વિક-રાજસ) એ ત્રણ પ્રકારના ગુણોથી અનુક્રમે ઉત્પન્ન થયા(શ્લો.૩૯,૪૦,૪૨). તેઓના દોષનું વર્ણન કરેલું નથી, કારણ કે ગુણવાળા હોવા છતાં, તેઓમાં દોષ કરવાનો સ્વભાવ ન હતો. બીજા કોઈએ દોષરૂપથી તેઓમાં પ્રવેશ કરેલ ન હોવાથી તેઓમાં દોષ કરવાનો સ્વભાવ ન હતો૧૫૫।।-૧૫૬

ત્યાર પછી રાજસ ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિમાં સિદ્ધો, કિન્નરો અને સર્પો ઉત્પન્ન થયાનું કહે છે(શ્લો.૪૫,૪૬,૪૮). આ અનુક્રમે રાજસ-સાત્ત્વિક, રાજસ-રાજસ અને રાજસ-તામસ સૃષ્ટિ થઈ૧૫૬-૧૫૭

કૃતકૃત્ય હોવું એ નિર્ગુણ અવસ્થા છે. કૃતકૃત્ય હોવું એટલે પોતે જ પરમ પુરુષાર્થરૂપ થવું. તપ વગેરે સાધનોથી કૃષ્ણપણું પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં 'કૃષ્ણપણું' શબ્દથી ઋષિની સ્થિતિ કહેલી છે. તેથી બ્રહ્માએ પણ તે સ્થિતિ ધારણ કરવા યોગ્ય છે.

બ્રહ્માએ ઋષિની સ્થિતિ ધારણ કરવા યોગ્ય હોય તેથી શું? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે તેમ હોવાથી તે સૃષ્ટિ રચતા અટક્યા. તેમ ન હોત તો બુદ્ધિમાન બ્રહ્મા સૃષ્ટિ રચ્યા જ કરત, સૃષ્ટિ રચતા અટકત નહિ. એ રીતે એકવીસમા અધ્યાયનો અર્થ કહ્યો૧૫૮

અધ્યાય ૨૧-૨૩; મુક્તિ પ્રકરણઃ

હવે જ્ઞાન અને ભક્તિ નું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવાનું છે, તે ૨૧-૩૩ સુધીના તેર અધ્યાયોમાં કહેલું છે. તેના બે વિભાગ છે. પહેલા ચાર(૨૧-૨૪) અધ્યાયોથી પુરુષની સુખપૂર્વક થતી મુક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે. અને પાછળના નવ(૨૫-૩૩) અધ્યાયોથી સ્ત્રીની મુક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે.

એ રીતે એકની મુક્તિનું થોડું અને બીજીની મુક્તિનું ઘણું નિરૂપણ કેમ કર્યું? એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે પુરુષને તો શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી જ્ઞાન એની મેળે જ પ્રાપ્ત થયેલું. પુરુષને તો ચાર પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જણાવવા ચાર અધ્યાયો કહેલા છે. અને તેમાં પણ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપ જ્ઞાન તેને એની મેળે જ પ્રાપ્ત થયેલું, કારણ કે ભગવાન્‌ની કૃપાથી જ સાધનો સાથે તેને પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થયેલા૧૫૯

પુરુષને પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થયા તેથી જ, સ્ત્રી તેની સાથે હોવાથી, તેને પણ ધર્મ, અર્થ અને કામ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થયા. છતાં તેને પ્રાપ્ત થયેલ મોક્ષનું જુદું નિરૂપણ કરવાનું રહ્યું. મોક્ષ તો જુદું રહે તેને જ પ્રાપ્ત થાય. સ્ત્રી-પુરુષ ભેગા રહે તેમને પ્રાપ્ત ન થાય. તેથી પુરુષની મુક્તિના વિષયમાં ઘણું કહેવાનું ન હોવાથી, તેની મુક્તિ ચોવીસમા અધ્યાયથી કહી છે. સ્ત્રીની મુક્તિ તો અન્તઃકરણના નવ ગુણરૂપ દોષોનો ત્યાગ કરાવવા નવ(૨૫-૩૩) અધ્યાયોથી કહેલી છે. તે સ્ત્રી હોવાથી તેને ઉપદેશ કરવામાં આવે ત્યારે જ સર્વ તેના જાણવામાં આવે છે, એટલે ઘણાંએ સાધનોનો સઙ્ગ્રહ જણાવેલ છે.

આ સ્ત્રીમુક્તિમાં તેને નવ કન્યાઓ થયાનું કહેવું યોગ્ય નથી એમ લાગે, તો જાણવું કે સૃષ્ટિના કારણ તરીકે તેને નવ કન્યાઓ ઉત્પન્ન થયાનું કહેલું છે. અહીં (આથી) એમ જણાવેલું છે કે સ્ત્રીજીવો પ્રકૃતિને અધીન છે૧૬૦

જીવો સૃષ્ટિનું કારણ હોવાનું પહેલાં (શ્લો.૫ ઉપરના પ્રકાશમાં) જ કહેલું છે, ફરીથી તે શા માટે કહેવામાં આવે છે? (મુક્તિ પ્રકરણમાં આ કહેલ છે) એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે પ્રકૃતિ કારણ છે એમ જણાવવા તે કહેવામાં આવે

છે, તેથી સાત્ત્વિક જ્ઞાનદ્વારા પ્રકૃતિ, મુક્તિનું પણ કારણ થાય છે એમ જણાવવા આ કહેલ છે (અ.૨૬।૧૦ ઉપરના શ્રીસુબોધિનીમાં આ દર્શાવેલ છે).

સ્ત્રીજીવ પ્રકૃતિને અધીન હોય છે, તેથી જો સ્ત્રીજીવ કારણ થતા હોય તો પ્રકૃતિ કારણ હોવાનું સિદ્ધ થાય (તેથી સ્ત્રીજીવો કારણ છે એમ કહેલું છે). છતાં નવ કન્યાઓ હોવાનો શો ઉપયોગ? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે ભગવાન્‌ની માયાશક્તિ તેવી નવ સ્વરૂપવાળી છે, કારણ કે તે ત્રણ ગુણવાળી છે અને તે દરેક ગુણ ત્રણ પ્રકારનો હોવાથી તે નવ સ્વરૂપવાળી છે.

સ્ત્રીપણું એટલે શું? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે શુદ્ધસત્ત્વ વગેરે ગુણોના ભેદને લીધે પ્રકૃતિ રમણ કરવા યોગ્ય સ્વરૂપવાળી થાય તે સ્ત્રી.

''પ્રકૃતિ ત્રણ ગુણોવાળી છે. ગુણના મુખ્યપણાને લીધે ક્રોધ વગેરેને વશ થયેલા પુરુષો પણ સ્ત્રી થાય છે. ગુણો વિનાની તો પ્રકૃતિ હોતી જ નથી'' એવો મત ખોટો હોવાનું અહીં જણાવેલ છે. ગુણોની સ્થિતિનો ત્યાગ કરીને જે પુરુષને રમણ કરાવતાં પોતાના સ્વરૂપ (શક્તિસ્વરૂપ)થી રહે તે પ્રકૃતિ સ્ત્રીરૂપ કહેવાય છે.

સર્વ તત્ત્વોમાં પુરુષના અને પ્રકૃતિના અંશો જુદા-જુદા રહેલ હોય છે. તેમાં જણાય તેવાં, નર અથવા નારી જાતિનાં ચિહ્ન, તથા ન જણાય તેવાં ધર્મ-અધર્મ વગેરે કારણોને લીધે ભોગ થવા યોગ્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલા પ્રકૃતિના અંશો જેમાં રહીને બીજની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે અને પછી તેઓ વધે ત્યારે તે સ્ત્રી થાય છે આવા અભિપ્રાયથી ''શુદ્ધ સત્ત્વ વગેરે ગુણોના ભેદને લીધે પ્રકૃતિ રમણ કરવા યોગ્ય સ્વરૂપવાળી થાય તે સ્ત્રી'' એમ ઉપર કહેલું છે. એક-બીજા સાથે ભળેલા હોય તે જ ગુણો કહેવાય છે. તેમાં સત્ત્વગુણ મુખ્ય હોય ત્યારે દેવની સ્ત્રી થાય છે, રજોગુણ મુખ્ય હોય ત્યારે મનુષ્યની સ્ત્રી થાય છે અને તમોગુણ મુખ્ય હોય ત્યારે પશુસ્ત્રી થાય છે૧૬૧

તેનું સ્વરૂપ આનન્દના અંશવાળું હોય છે, કારણ કે આનન્દના અંશનો તેમાં પ્રવેશ થયેલો હોવાથી તે ભોગ કરવા યોગ્ય થાય છે. તેમ છતાં શુદ્ધસત્ત્વ વગેરે ગુણોના સ્વરૂપને લીધે શક્તિ તેમાં મુખ્ય હોવાથી તે સ્ત્રી થાય છે. જો કે પુરુષમાં પણ આનન્દના અંશનો પ્રવેશ થાય છે, કારણ કે પુરુષ પણ સ્ત્રીથી ભોગ કરવા યોગ્ય થાય છે, છતાં પણ સ્ત્રીમાં ગુણો ઘણા બલવાન્ હોવાથી શક્તિના મુખ્યપણાને લીધે તે સ્ત્રી થાય છે. પુરુષનો દેહ તો તત્ત્વોથી બનેલો હોય છે. યથાર્થ પુરુષના અંશો ભેગાં થતાં, પુરુષ થાય છે.

આ વિષયનો નિર્ણય કરાવનાર શું? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે સ્ત્રીઓ પુરુષને મોહ કરાવે છે (તે આનો નિર્ણય કરાવનાર છે) સ્ત્રીઓ મોહ કરાવનારી હોય છે, તેથી તેઓમાં પ્રકૃતિનું રૂપ વધારે છે, (પ્રકૃતિનું રૂપ વધારે ન હોય તો તેમનાથી પુરુષને મોહ ન થાય)૧૬૨-૧૬૨।।

સર્ગલીલામાં મનુના વંશથી જેનો આરમ્ભ કરેલ તે રુચિ વગેરેના વંશોનું નિરૂપણ કરવાનું શું પ્રયોજન? એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે મનુની પુત્રીઓ આકૂતિ તથા પ્રસૂતિ અનુક્રમે રુચિ તથા દક્ષ ને પરણાવેલી(અ.૨૧।૫) તેઓના વંશનો પ્રશ્ન વિસર્ગ લીલામાં ઉપયોગી છે (અહીં તો માત્ર પ્રસઙ્ગથી કહેલ છે અને વિસર્ગલીલામાં વિસ્તારથી કહેશે. જુઓ. ૪।૧।૨-૮ અને ૪।૧।૧૧).

ત્યારે વચ્ચે કર્દમનું ચરિત્ર આ સ્કન્ધમાં શા માટે કહેલું છે? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે પ્રકૃતિ અને પુરુષ નો સમ્બન્ધ સદાનો છે એમ જણાવવા અહીં કર્દમનું ચરિત્ર કહેલું છે. પ્રકૃતિ તથા પુરુષ નો સમ્બન્ધ સર્ગમાં ઉપયોગી છે.

પ્રકૃતિ અને પુરુષ જુદા-જુદા હોવાનું પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં સ્વભાવથી જ તેઓને મુક્તિ થઈ ન હોય ત્યાં સુધી એક બીજાની ઇચ્છા રહે છે. તેથી આ વિષય સર્ગમાં જણાવવા યોગ્ય હોવાથી કર્દમનું સર્ગમાં નિરૂપણ કરેલ છે. વળી ''સાથે ઉત્પન્ન થયેલાં (કુદરતી સમ્બન્ધવાળાં) પણ છૂટાં પડે ત્યારે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે'' એ નિયમ પ્રમાણે સંસારનો ત્યાગ કરવાથી બન્નેની મુક્તિ થઈ એમ સર્ગમાં કહેવું યોગ્ય જ છે. એ પ્રમાણે પ્રકરણનો અર્થ કહ્યો૧૬૨।।-૧૬૩।।

અધ્યાય ૨૧; ધર્મઃ

એકવીસમા અધ્યાયમાં કર્દમે ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા તપ કર્યાનું કહેલ છે તેનું શું પ્રયોજન? એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે શ્રીકૃષ્ણની પ્રસન્નતા સર્વનું કારણ છે. શ્રીકૃષ્ણની પ્રસન્નતાથી જ સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થાય છે એમ જણાવવા તે કથા કહેલી છે.

ત્યારે ભગવાન્ શાથી કર્દમ ઉપર પ્રસન્ન થયા? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે કર્દમે ભગવાનની સ્તુતિ કરી(શ્લો.૧૩-૨૧) તેથી તે ભગવાન્નો ભક્ત છે એવો નિર્ણય થવાથી ભગવાન્ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા. ભગવાન્ તેના તપથી પ્રસન્ન થયા ન હતા, તેમજ તેની સ્તુતિથી પ્રસન્ન થયા ન હતા; પરન્તુ તેણે સ્તુતિમાં જે સત્ય વૃત્તાન્ત કહ્યો અને તેમાં પણ પોતાનું ઘરનું છિદ્ર(પોતાની ખામી શ્લો.૧૫) કહ્યું તેથી ભગવાન્ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા. પોતાનાં છિદ્ર જેઓ જ્યારે જણાવે ત્યારે તેઓ ભક્ત છે એવો નિર્ણય થાય છે. તેવું વચન પોતાના સ્વાર્થમાટે કર્દમે કહેલું અને ઉત્તમ પુરુષ કપટ રહિત ભજન કરવામાં આવે ત્યારે પ્રસન્ન થાય છે. કર્દમ ભગવાન્નો ભક્ત હતો એ નિર્ણય સર્ગલીલા(સૃષ્ટિ) માં ઉપયોગી છે૧૬૩।।-૧૬૪।।

કર્દમ ઉપર ભગવાને કૃપા કરી (તેની કામના પૂર્ણ કરી) તે કૃપા સદાની નહિ હોય એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે કર્દમે કામના પૂર્ણ કરવા પ્રાર્થના કરી તે પહેલાં જ ભગવાને તે તેને આપેલ હોવાથી(શ્લો.૨૩) તે કામના તેણે કરેલ સાધન(તપ-પ્રાર્થના) વગેરેથી તેને ફળેલી ન હતી. તે તેને પ્રાપ્ત થવાનું કારણ પણ ભગવાન્ની કૃપા જ હતી. ભગવદીય પદાર્થનો ભોગ કરી શકાય તે માટે જરૂરી શરીર તથા ઇન્દ્રિય ના સંસ્કાર અને તપ વગેરે (તો ભગવાન્ની કૃપાનાં) ફળ છે, તેથી ભગવાન્ને તેણે જે કામના પૂર્ણ કરવા પ્રાર્થનાનાં વચન કહ્યાં તે નકામાં જ હતાં. ભગવાન્નાં વચન(શ્લો.૨૩)થી જ આ જણાય છે. ભગવાને તેની કામના કૃપા કરી પહેલાંથી જ સિદ્ધ કરી ન હોત તો તેને વૃત્તાન્ત કહ્યો(શ્લો.૨૫-૩૨) તે કહેત નહિ. તેથી તેની પ્રાર્થનાનાં વચન નકામાં છે એમ ભગવાને તેને ઉત્તર આપ્યો તેથી જ જણાવેલ છે૧૬૪।।-૧૬૫।।

અધ્યાય ૨૨; અર્થઃ

ભગવાને મનુને પ્રેરણા કરી ન હોત તો કર્દમને દેવહૂતિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાત? ભગવાને તેને પ્રેરણાકરી તેનું કારણ શું? જો ભગવાન્ કારણ વિના એવી પ્રેરણા કરતા હોય તો બધાને તેમના ઇચ્છેલા પદાર્થો પ્રાપ્ત થાય! એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે ભગવાન્ને જે પ્રિય હોય તેને સર્વ પુરુષાર્થો પોતાની મેળે જ આવી મળે છે એમ જણાવવા મનુએ પોતે જ ઉદ્યમ કરી દેવહૂતિનો સ્વીકાર કરવા કર્દમને પ્રાર્થના કરી છે(શ્લો.૨-૧૪). તેથી ભગવાન્ને પ્રિય થવું તે જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. બીજું કાંઈ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય નથી ભગવાન્ને પ્રિય થવાથી જ સર્વ પદાર્થો અને પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થાય છે.

મનુ અને કર્દમના સંવાદમાં દેવહૂતિનું વર્ણન કરવામાં આવેલ છે તે અયોગ્ય છે એવો વિચાર આવે, તો જાણવું કે, કર્દમે દેવહૂતિનું વર્ણન કરેલું છે(શ્લો.૧૬-૧૮) તે તેના ઉપર પોતાનો પ્રેમ જણાવવા કરેલું છે. મનુએ દેવહૂતિનું વર્ણન કરેલ(શ્લો.૯-૧૧) તે કર્દમનો તેના ઉપર પ્રેમ થાય તે માટે કરેલ. તેથી તેમાં કાંઈ અયોગ્ય નથી.

કર્દમે માત્ર એકવાર જ દેવહૂતિ સાથે સમ્બન્ધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી(શ્લો.૧૯) છતાં મનુએ તેને તેની સાથે કેમ

પરણાવી? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે રાજા મનુ ભગવાન્‌નો ભક્ત હોવાથી તે સર્વને સમાન જોતો. ''બધાને પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ થાઓ'' એવો વિચાર રાખવો તે સર્વને સમાન જોવાનું છે. તેથી કર્દમ પણ તેનો પુરૂષાર્થ ભલે પ્રાપ્ત કરે એવા વિચારથી કર્દમે એવી પ્રતિજ્ઞા કરેલી હોવા છતાં તેણે દેવહૂતિ તેને પરણાવી૧૬૫।।-૧૬૭

અધ્યાય ૨૩; કામઃ

વિવાહ થયા પછી દેવહૂતિએ ભક્તિથી કર્દમની સેવા કર્યાનું શા માટે કહેલ છે? કર્દમે વિવાહ પછી પણ તપ શા માટે કર્યું? એવા પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે તેઓના કાર્ય-પુત્રીઓ શુદ્ધ થાય તે માટે દેવહૂતિએ વિવાહ પછી ભક્તિથી કર્દમની સેવા કરેલી(શ્લો.૧-૩). જો તેણે તેમ કરેલ ન હોય તો જેમ પુત્રના દોષથી પિતા નરકમાં જાય છે તેમ કાર્ય(પુત્રીઓ)ના દોષથી કારણ(દેવહૂતિ અને કર્દમ)ને પણ દોષ લાગે. વળી દેવહૂતિએ ભક્તિથી છૂટા ન પડે તેવા પતિના અભિપ્રાય જાણવા(શ્લો.૧) ગુણો પણ સાચવેલા. કર્દમે જે તપ કરેલું તે તો પોતાને અને દેવહૂતિને પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય એવા જુદા પ્રયોજનથી કરેલું. અથવા કર્દમના તપનો પણ ભક્તિમાં સમાવેશ કરવો, જ્યારે દેવહૂતિએ તપ કરેલ તે પહેલાંની પેઠે (શુદ્ધ પુત્રીઓ થાય તે માટે) પવિત્રપણું સાચવવા કરેલું. વિષયભોગમાં આસક્તિ ન થાય તે માટે વિમાન વગેરે ભોગનાં સાધનો(શ્લો.૧૨-૨૧) કર્દમે અલૌકિક પ્રાપ્ત કરેલાં૧૬૮

શ્લો.૧૨માં કર્દમે યોગનો આશ્રય કર્યાનું કહેલ છે. 'યોગ' એટલે ભગવાન્‌નું ધ્યાન. જો તેણે ભગવાન્‌નું ધ્યાન કર્યું ન હોત તો ભગવાન્‌ની કૃપાથી ઉત્પન્ન થયેલાં(વિમાન વગેરે તેને) પ્રાપ્ત ન થાત અને વિષયભોગથી તેનું બન્ધન થાત.

ત્યારે વિમાન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે ભગવાને તે મોકલેલું. તામસ વિમાન(શ્લો.૧૨-૨૧), રાજસી કન્યાઓ(શ્લો.૨૫-૨૮) અને બ્રહ્માણ્ડના પ્રદેશોનું જ્ઞાન(શ્લો.૪૦-૪૩) કર્દમને ભગવાન્‌ની કૃપાથી જ પ્રાપ્ત થયેલ૧૬૯

ત્યારે એમ સ્પષ્ટ ન કહેતા, કર્દમે તે ઉત્પન્ન કર્યાનું કેમ કહ્યું છે? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે સ્ત્રી દેવહૂતિને કર્દમનું માહાત્મ્ય જણાય તે માટે તે કર્દમે ઉત્પન્ન કર્યાનું કહેલું છે.

છતાં પણ તે ભગવાને આપેલ એ વિષય ચોક્કસ સિદ્ધ કરે તેવો તર્ક કહેવો જોઈએ એવો વિચાર આવે, તો જાણવું કે ભગવાને તે આપેલ હોવાથી જ કર્દમ સન્ન્યાસ લઈ વનમાં ગયા પછી પણ તે વિમાન દેવહૂતિ પાસે રહેલું. ભગવાને તે વિમાન વગેરે મોકલેલ અને કર્દમે યોગથી ઉત્પન્ન કરેલ ન હતાં તેથીજ તે રહેલાં, જો કર્દમે યોગથી ભોગમાટે ઉત્પન્ન કરેલ હોત તો ભોગ કરવાનું બંધ રહ્યું ત્યારે તે જતાંજ રહેત૧૭૦

કર્દમે પોતાના સ્વરૂપના નવ વિભાગો કરીને દેવહૂતિમાં ગર્ભાધાન કેમ કર્યું? (શ્લો.૪૭) એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે પોતાની કાયાના નવ વિભાગો કરી પોતાનાં નવ સ્વરૂપો કરી, જુદા-જુદા સ્વરૂપથી ગર્ભાધાન કર્યું. ભવિષ્યમાં સન્તાનોમાં પરસ્પર વિવાહ થઈ શકે તે માટે જુદી-જુદી પરમ્પરા(ગોત્ર) થયેલ, એમ જણાવવા તેણે તે પ્રમાણે ગર્ભાધાન કરેલ. આ સૃષ્ટિ ગુણવાળી જ છે તેથી નવ વિભાગો કરેલા. ગુણથી પર સૃષ્ટિ તો ભગવદ્રૂપ છે તેથી ગુણવાળી સૃષ્ટિ હોવાથી કાયાના વિભાગ કરી જુદા-જુદા નવ પ્રકારે ગર્ભાધાન કર્યું.

'એમ કરવામાં દેવહૂતિ સહમત કેમ થઈ? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે તેનાં તે સ્વરૂપો એક સરખાં હોવાથી દેવહૂતિને તે જાણવામાં ન આવવાથી કાંઈ વિઘ્ન થયું નહિ. તેથી જ સન્તાનો દોષ વિનાનાં પણ થયા અને વીર્યના સેચનરૂપ ફળ તો જુદું-જુદું જ થયું.

વીર્યનું સેચન જુદું-જુદું થવા છતાં દેવહૂતિને તેની ખબર કેમ ન પડી? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે વીર્યનું સેચન એક પછી એક તરત જ થયું અને તેમની વચ્ચેનો કાલ ઘણો સૂક્ષ્મ(અલ્પ) હોવાથી દેવહૂતિ તે જુદું-જુદું થયાનું જાણી શકી નહિ૧૭૧-૧૭૨।।

મૈથુન ધર્મથી જ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાઓ એવી ભગવાન્‌ની ઇચ્છા હતી, તેથી મરીચિ વગેરેને પત્નીઓની જરૂર હોવાથી વિવાહ કરવાની ઇચ્છા હતી; તેમજ સ્ત્રી દેવહૂતિને પણ ઘણાં સન્તાનો પોતાને થાય એવી ઇચ્છા હતી. વળી કર્દમે પણ એવો કરાર કરેલ કે મારું પોતાનું (આત્મનઃ) તેજ તે ધારણ કરે ત્યાં સુધી હું તેની સાથે વ્યવહાર કરી પછી સન્ન્યાસ લઈશ(અ.૨૨।૧૯) અને તે પ્રતિજ્ઞા પણ તેણે પાળવી જોઈએ, (મરીચિ વગેરેને પત્નીઓ પ્રાપ્ત થાય, દેવહૂતિની ઘણાં સન્તાનોની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પણ સચવાય) એ પ્રયોજનોથી કર્દમે પોતાની કાયાના નવ વિભાગો કરી જુદા-જુદા નવ પ્રકારે ગર્ભાધાન કર્યું.

એમ હોય તો પણ કર્દમની પોતાની પ્રતિજ્ઞા સચવાઈ નહિ, કારણ કે તેણે દેવહૂતિમાં મૂકેલ તેજ(વીર્ય) એક ન હતું. ઉલટું, ઘણા પુરુષનો સમ્બન્ધ થવાથી, તેમ કરવાથી, તેને પોતાને અને તેની સ્ત્રી દેવહૂતિને દોષ જ લાગે! એવો વિચાર ન કરવો. કારણ કે "આત્મનઃ મે" "મારા આત્મા (અહઙ્કાર)નું તેજ ધારણ કર"(અ.૨૨।૧૯) એવી તેની પ્રતિજ્ઞા હોવાથી, અહીં અહઙ્કારનું સ્વરૂપ જણાવવું જોઈએ અને તે ત્રણ ગુણોવાળો હોવાથી, તેનાં નવ સ્વરૂપો થાય છે. વળી આ સાંખ્ય પ્રકરણ છે. 'આત્મનઃ' શબ્દમાં જાતિ ધ્યાનમાં લઈ એકવચનનો પ્રયોગ કરેલો છે. અને તે વચન(પ્રતિજ્ઞા) પણ મનુ વગેરેના ચિત્તની પરીક્ષા કરવા જ કહેલું હોવાથી, તે પણ યોગ્ય જ હતું.

આવી શક્તિવાળા કર્દમ યોગથી દેહ તજે તો પણ મુક્ત થવાનો સમ્ભવ હોવાથી, તે વનમાં શા માટે ગયા? (અ.૨૪।૪૧) એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે સ્ત્રી દેવહૂતિને સંસારમાં વૈરાગ્ય થાય તે માટે તે વનમાં ગયા. વાસ્તવિક રીતે યોગમાં પણ ઘરનો ત્યાગ કરવાની જરૂર છે. ઘરનો ત્યાગ કરવાથી (અ.૨૪।૪૫) અર્ધ મુક્તિ થાય છે. પછી અર્ધ મોક્ષ (બાકી રહે તે માટે) દેહના(અ.૨૪।૪૨) અને અન્તઃકરણના(અ.૨૪।૪૩) ભેદથી બે પ્રકારે પ્રપઞ્ચનો ત્યાગ કરે ત્યારે જ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એવું સાંખ્યનું અને યોગનું તાત્પર્ય છે. ભગવન્માર્ગમાં તો આથી જૂદો જ પ્રકાર છે. કારણ કે તેમાં ભગવાન્‌નો આધાર હોય છે. ભગવન્માર્ગમાં જે પ્રકારે ભગવાન્ પોતે જ ફળરૂપ થાય છે તે ટીકા(શ્રીસુબોધિની)માં જણાવેલ છે૧૭૧।।-૧૭૨।।

અધ્યાય ૨૪; મોક્ષઃ

ભગવાન્‌ને કપિલનો અવતાર લેવાનું શું પ્રયોજન? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે વૈરાગ્યવાળો પુરુષ પોતાને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે માટે જો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું ચિન્તન કરે તો ભગવાન્‌નો જ્ઞાન અંશ પ્રકટ થાય છે, અને તેથી તેની સર્વ કામના ફળે છે. વૈરાગ્યવાળા કર્દમે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભગવાન્‌નું ચિન્તન કર્યું. તેથી ભગવાન્‌ના જ્ઞાન અંશરૂપ કપિલનો અવતાર થયો. આથી એમ જણાય છે કે "જ્યાં સુધી મારા તેજને ગ્રહણ કરે" એવો જે ઠરાવ કર્દમે અ.૨૨।૧૯માં કરેલ તે ઠરાવ કપિલના પ્રાકટ્યથી પૂર્ણ થયો. જે નવ પુત્રીઓ અવતરેલી તે તો જુદાં જ સ્વરૂપ હતાં. (અહઙ્કારના સ્વરૂપથી ઉત્પન્ન થયેલ હતાં)૧૭૨।।-૧૭૩।।

જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે માટે કર્દમ ભગવાન્‌નું ચિન્તન કરે અને ભગવાન્‌ના જ્ઞાન અંશનું પ્રાકટ્ય થાય આ સર્વ બ્રહ્માને પસન્દ હોવાથી બ્રહ્મા કર્દમના આશ્રમે ગયા(શ્લો.૯) કપિલ ભગવાન્‌નો અવતાર હોવાની લોકને ખાતરી થાય તે માટે બ્રહ્માએ ત્યાં જવાનું બીજું પણ એ પ્રયોજન કહેલું છે કે જ્યારે-જ્યારે ભગવાન્‌નો અવતાર થાય છે ત્યારે બ્રહ્મા પોતાની મેળે ત્યાં જાય છે.

એમ હોય તો ભગવાન્‌ના સર્વ અવતાર સમયે બ્રહ્માએ ત્યાં જવું જોઈએ! કેટલાક અવતાર થયા ત્યારે બ્રહ્મા ત્યાં ગયાનું કહેલું નથી! એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે બ્રહ્માએ ભગવાન્‌ની એવી સ્તુતિ કરેલી કે ભગવાન્ અવતાર ધારણ કરી જે-જે કર્મો કરે તેમાં મારા મનની પ્રવૃત્તિ કરાવે(અ.૯।૨૩) અને ભગવાને તેમને એવું વરદાન કરેલ કે બ્રહ્મા પ્રજા ઉત્પન્ન કરે છતાં રજોગુણનું તેમને બન્ધન ન થાય અને તેમનું મન ભગવાન્‌માં જ સદા આસક્ત રહે (અ.૯।૩૫) તેથી ભગવાન્‌ના અવતાર સમયે બ્રહ્મા ગયેલ હોવાનું કહેલ ન હોય તે સ્થળે પણ તે ગયેલા હતા એમ આ વરદાનને લીધે જાણવું. પરન્તુ મુખ્ય રીતે સમ્પૂર્ણ સ્તુતિ તો તે પૂર્ણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર થાય ત્યારે જ કરે છે. બ્રહ્માએ કર્દમના આશ્રમે જઈ તેને મરીચિ વગેરેને તેની કન્યાઓ પરણાવવા કહ્યું(શ્લો.૧૫) અને આ કપિલ ભગવાન્ છે એમ કહ્યું(શ્લો.૧૮-૧૯). તે સર્વે લોકના જાણવામાં આવે તે માટે કહેલું. કર્દમ અને દેવહૂતિ એ તો પહેલાંજ આ જાણેલ(અ.૨૨।૩૨ અને અ.૨૪।૨).

ત્યારે મરીચિ વગેરે ઋષિઓ વિવાહ પછી પોત-પોતાના આશ્રમે ગયાનું કહેલ છે(શ્લો.૨૫) તેનું શું પ્રયોજન? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે કર્દમે તેમને પોતાની પુત્રીઓ પરણાવેલી છે એ સર્વના જાણવામાં આવે તે માટે એમ કહેલ છે. કારણ કે તેમ કહેલ ન હોય તો આ કલ્પમાં સ્ત્રીઓ પોતાની ઇચ્છાથી પતિનો સમ્બન્ધ કરે છે એમ જણાવેલ થાય(ગણાય).

જ્ઞાનરૂપ હરિ કપિલનો ત્યાગ કરી કર્દમ વનમાં ગયા તે અયોગ્ય હતું, એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે હરિ પુત્ર થયા હોય તો પણ સર્વનો ત્યાગ કરી તેમનું ભજન કરવું આવશ્યક છે. તેથી ભગવાન્‌નું ભજન કરવા તે વનમાં ગયેલ. એ પ્રમાણે ૨૧-૨૪ સુધીના ચાર અધ્યાયોથી, ભોગથી આરમ્ભી મુક્તિ સુધીના પુરુષાર્થો પુરુષને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયા તે કહ્યું૧૭૩।।-૧૭૬

અધ્યાય ૨૫-૩૩; સ્ત્રી મુક્તિઃ

પુરુષની મુક્તિ ચાર અધ્યાયોથી કહી, હવે સ્ત્રીની મુક્તિ પચીસમાથી આરમ્ભી તેત્રીસમા સુધીના નવ અધ્યાયોથી કહે છે.

ધર્મ અર્થ અને કામ પુરુષના પ્રસઙ્ગમાં કહેલ હોવાથી તે કહેવાના રહેતા ન હોવાથી, માત્ર સ્ત્રીની મુક્તિ જ કહેવાની હોવાથી તે એક અધ્યાયમાં હવે કહેશે એવી શઙ્કા ન રાખવી, કારણ કે સ્ત્રીની મુક્તિમાં વૈરાગ્ય વગેરે સાધનો વધારામાં કહેવાનાં હોવાથી તે એક અધ્યાયથી કહી શકાય તેવી નથી.

ત્યારે પુરુષની મુક્તિથી સ્ત્રીની મુક્તિ (તેનો અધિકાર હલકો હોવાથી) હલકી હશે એવી પણ શઙ્કા ન કરવી, કારણ કે સાધનોના પ્રકારને લીધે સ્ત્રીની ઉત્તમ મુક્તિ થાય છે૧૭૬।।

કપિલે ઉપનિષદોમાં દર્શાવેલ જ્ઞાનને પડતું મૂકી સાંખ્યશાસ્ત્રમાં જણાવેલ જ્ઞાનનો દેવહૂતિને ઉપદેશ કેમ કર્યો? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે ઉપનિષદોમાં દર્શાવેલું જ્ઞાન તેમજ શ્રીભાગવતમાં કહેલું જ્ઞાન પણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણના પુરુષોને જ પ્રાપ્ત થાય, સ્ત્રીઓને અને શૂદ્રોને તે પ્રાપ્ત ન થાય. ગાર્ગી, મૈત્રેયી વગેરે સ્ત્રીઓને તેઓના પતિ સાથે યજ્ઞનો અથવા વેદનો સમ્બન્ધ હોવાથી તે સ્ત્રીઓને એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું, પરન્તુ કર્દમના સમ્બન્ધમાં તેમ ન હતું; (તેની સાથે દેવહૂતિને યજ્ઞનો અથવા વેદનો સમ્બન્ધ થયો ન હતો). જો તેવી રીતે યજ્ઞ અથવા વેદનો સંબંધ થયા વિના સ્ત્રીઓને તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું હોય તો "સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો અને અધમ (માત્ર કહેવાતા) ત્રણ વર્ણવાળાઓને વેદ સાંભળવાનો અધિકાર નથી" (ભાગ.પુરા.૧।૪।૨૫) એમ કહેલું છે તેમાં સ્ત્રીઓનો સમાવેશ ખોટો કરેલો ગણાય.

શ્રીભાગવતનું જ્ઞાન પણ ત્રણ વર્ણના પુરુષોને જ પ્રાપ્ત થાય, કારણ કે તેમાં ઉપાસના (ભગવાન્નું ચિન્તન) મુખ્ય છે. તેથી જે કંઈ જ્ઞાન ભગવાને બ્રહ્માને કહેલ તે જ ત્રણ વર્ણના પુરુષોને જ અપાય એમ જાણવું૧૭૬-૧૭૮

આ પ્રકરણમાં વિદુર મુખ્ય શ્રોતા છે. તેને પણ સાંખ્યનું જ્ઞાન જ અનુકૂલ હતું. (તેને ૩।૫।૩૩ થી આરમ્ભી શ્રીભાગવતમાં જણાવેલ જ્ઞાનનો ઉપદેશ મૈત્રેયે કરવા માંડેલ, છતાં પણ તે તેની હૃદયમાં ઊતર્યું નહિ, એટલે તે; તે જ્ઞાનનો અધિકારી નથી એમ જાણી મૈત્રેયે તેને સાંખ્ય જ્ઞાનનો જ ઉપદેશ ૩।૮।૧૦ થી આરમ્ભી કરવા માંડેલ).

વિદુર શૂદ્ર હોવાથી સાંખ્યજ્ઞાનનો પણ તે અધિકારી ન હતો એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે બ્રાહ્મણ(વ્યાસ)ના બીજથી ઉત્પન્ન થયેલો અને (ક્ષત્રિયના વંશમાં જન્મેલ હોઈ) ક્ષત્રિય દેહવાળો હતો તેથી બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયનું પ્રધાનપણું તેનામાં હોવાથી તે અધિકારવાળો હતો. તેથી સાંખ્યના પ્રકારથી કપિલે દેવહૂતિને જ્ઞાનનો બોધ કરેલ છે૧૭૯

વિદુર બ્રાહ્મણના બીજથી ક્ષત્રિય દેહવાળો હતો ત્યારે ભગવાને આપેલ જ્ઞાનનો જ મૈત્રેયે તેને ઉપદેશ કરવો જોઈતો હતો, સાંખ્યજ્ઞાન તેને અનુકૂલ કેવી રીતે ગણાય? એવો પ્રશ્ન થાય, તો સિદ્ધાન્તના બલને અનુસરી તેનું સમાધાન તેવી રીતે કરવું કે હરકોઈ પ્રકારે આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે. (અને તે) ફળ દઢ સાધન(યોગ) આચરવાથી, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી અથવા ભક્તિથી સમ્પૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત થાય તેવું છે. તેથી આ પ્રકરણમાં સાંખ્ય, યોગ અને ભક્તિમાર્ગ એ ત્રણનો ઉપદેશ કરેલો છે. તે પૈકી યોગ આચરવાથી આ દેવહૂતિને ભગવાન્ની પ્રાપ્તિ થઈ. તેણે યોગમાર્ગે ભગવાન્ પ્રાપ્ત કરેલ હોવાથી ભગવાન્ કપિલ તેની સમ્મતિથી તેની પાસેથી પધારી ગયેલ(અ.૩૩।૧૨) અને તેણે ભગવાન્ કપિલ ઉપર પુત્ર તરીકેનો સ્નેહ તજેલ ન હતો(અ.૩૩।૨૦-૨૧) છતાં પણ તેને દોષ લાગ્યો નહિ (અને તેને ભગવાન્ની પ્રાપ્તિ થઈ. અ.૩૩।૩૦) ૧૮૦-૧૮૦।।

દેવહૂતિ ''દુષ્ટ ઇન્દ્રિયોનું પોષણ કરવાથી હું ઘણી કંટાળી ગયેલી છું''(અ.૨૫।૭) વગેરે વાક્યો શા માટે કહે છે? તેવા વાક્યો કહેવાનું તેને શું પ્રયોજન છે? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે સંસારથી કંટાળેલાએ ગુરુ પાસે જઈ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ થી પોતે જે તજવાનો વિષય હોય તે ગુરુને જણાવવો જોઈએ. તેમ કરે તેને જ ગુરુએ તત્ત્વનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ. તેમ ન કરે તો ઉપદેશ કરવો ન જોઈએ. પોતાના પતિ કર્દમના કહેવાથી(અ.૨૪।૪) અને બ્રહ્માના વચનથી (અ.૨૪।૧૮-૧૯) દેવહૂતિ જાણતી હતી કે કપિલ ભગવાન્ છે અને સાંખ્યશાસ્ત્ર રચનાર છે, તેથી તેમને ગુરુ જાણી તેણે તે વચનો(શ્લો.૭-૧૦) કહેલાં છે. તે પૈકી પ્રથમ શ્લોકમાં પોતે સંસારથી કંટાળી તેનો પ્રકાર કહેલ છે. પતિના કહેવાથી અને બ્રહ્માનાં વચનથી કપિલ ભગવાન્ છે એવો તેને નિશ્ચય થયેલ હોવાથી અને ગુરુ કરવાના પ્રયોજનથી એ વચન તેણે કહેલ છે, તેથી ભગવાનને તેણે એ વચન કહ્યું તેમાં કાંઈ આશ્ચર્યકારક નથી.(માતા પુત્રને એવું વચન કહે તે અયોગ્ય હોવાથી, આચાર્યશ્રીએ એ વચન કહેવાનું પ્રયોજન અહીં જણાવેલ છે.)૧૮૦।।-૧૮૨।।

સામાન્ય રીતે કર્દમે દેવહૂતિને સાઙ્ખ્યનો પ્રકાર (અ.૨૪।૩-૪ માં) જણાવેલો, તેથી દેવહૂતિ જાણતી હતી કે દેહ વગેરે આત્મા છે એમ જાણવાથી તેઓમાં મોહ થાય છે, અને એવા મોહથી આ લોકમાં વારંવાર જન્મ-મરણ થયા કરે છે(શ્લો.૧૦). મોહ થવાથી જ સંસાર થયા કરે છે. સાંખ્ય(જ્ઞાન) પ્રાપ્ત થતાં તેના સમ્બન્ધથી મોહ દૂર થાય છે, અને તે સાંખ્ય રચનાર કપિલ જ છે, તેથી પ્રકૃતિ અને પુરુષ નું જ્ઞાન જણાવવા તેણે કપિલને પ્રાર્થના કરી(શ્લો.૧૧)૧૮૨।।-૧૮૩।।

દેવહૂતિએ પ્રકૃતિ અને પુરુષ નો ભેદ જાણવા પ્રશ્ન કર્યો. ત્યારે કપિલે તેને યોગનો ઉપદેશ કર્યો(શ્લો.૧૩-૧૪) તે અયોગ્ય હતું એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે શબ્દ માત્રથી પ્રાપ્ત થતું સાંખ્યનું જ્ઞાન મોહ દૂર કરવામાં ઉપયોગી

નથી, પરન્તુ તે ચિત્તને(પ્રકૃતિ અને પુરુષ નો ભેદ જાણવામાં) સહાય કરનારું છે(શ્લો.૧૫) અને તે જ્ઞાનમાં જે શઙ્કાઓ થાય તે દૂર કરવા મનને સહાય કરનારું છે(શ્લો.૧૬-૧૮). તેથી જે પ્રકારનું ચિત્ત આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવે, તેવું ચિત્ત સાધનો કરીને પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ, એમ ગુરુ કપિલે દેવહૂતિને પ્રેમથી કહેલું છે(શ્લો.૧૯,૨૪,૨૭). યોગ દોષો દૂર કરનારો હોવાથી આરમ્ભમાં તે મુખ્ય છે તેથી દોષો દૂર કરવા પહેલાં યોગનું આચરણ કરવા કપિલે દેવહૂતિને ઉપદેશ કરેલો છે. દોષો દૂર થાય ત્યાં સુધી યોગ આચરવો જોઈએ, કારણ કે દોષરહિત(ચિત્ત) જ આત્મામાં રમણ કરે છે. જ્યારે ચિત્ત સર્વત્ર સમદષ્ટિવાળું થાય ત્યારે તે દોષરહિત થયેલું જાણવું(સર્વત્ર સમદષ્ટિ થાય એ દોષરહિતપણું જણાવનારું ચિહ્ન છે)૧૮૩।।-૧૮૬।।

માત્ર યોગથી પણ પ્રયોજન સરતું નથી, તેથી પ્રયોજન સિદ્ધ થાય તે માટે કપિલે દેવહૂતિને ભક્તિનો પણ ઉપદેશ કરેલો છે(શ્લો.૧૯). ભક્તિ વિનાનો કોરો યોગ ચિત્તને શુદ્ધ કરી શકતો નથી, તેનાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થઈ શકતી નથી. તેવો યોગ પોતાનો પણ નિભાવ કરી શક્તો નથી. યોગ પણ એમ (ભક્તિ વિના) આચરી શકાતો નથી તેથી ભગવાન્‌ની ભક્તિ જ સર્વ પ્રયોજન સિદ્ધ કરાવનારી છે. તેથી કપિલે દેવહૂતિને ભગવાન્‌ની ભક્તિ કરવાનો ઉપદેશ કરેલો છે(શ્લો.૧૯-૨૩). સત્પુરુષોના સઙ્ગ વિના ભક્તિ પણ કોઈ સમયે થતી નથી. પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયેલી ભક્તિથી તેમજ બીજાની ભક્તિને જોઈને ઉત્પન્ન થયેલી ભક્તિથી પણ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી તેથી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવા સત્સઙ્ગ કરવાનો ઉપદેશ પણ કપિલે દેવહૂતિને કરેલ છે. શ્લો.૨૫-૨૬. કારણ કે નવા-નવા સન્દેહો ઉત્પન્ન થાય, તે સત્પુરુષોથી જ દૂર થઈ શકે છે
૧૮૬।।-૧૮૭।।

સત્પુરુષોને પણ તેઓનાં ચિહ્નોથી જ ઓળખવા. લોકમાં સત્પુરુષ તરીકે પ્રસિદ્ધ હોય, અથવા પોતાની જેમના ઉપર સત્પુરુષ તરીકે પ્રીતિ હોય, તેઓને સત્પુરુષ ન માનવા, પરન્તુ સત્પુરુષનાં ખાસ ચિહ્નોથી જ તેમને ઓળખવા. વળી તેઓનો સઙ્ગ પણ ભગવાન્‌ની કથામાટે જ કરવો. ભગવાન્‌ની કથામાં જ અથવા કથા કરવાનાં સાધન કરવામાં જ તેઓનો સઙ્ગ કરવો. એવી રીતે સાંકળના પ્રકારથી (એક-બીજા સાથેનો સમ્બન્ધ જણાવી) કપિલે દેવહૂતિ પાસે પદાર્થોનું વર્ણન કર્યું. આ પ્રમાણે કરવાથી ઉલટા પ્રકારે આત્માનો સાક્ષાત્કાર (થવાનું) સિદ્ધ થાય છે. આ ઉલટો પ્રકાર એવો છે કે સત્પુરુષોનો સઙ્ગ થતાં સર્વ પ્રથમ તો ભગવાન્‌ની કથાનું શ્રવણ થાય અને તેઓએ કહેલા પ્રકારે યોગ આચરવાથી ચિત્ત નિર્મળ થાય, પછી ભગવાન્‌ના ગુણોના શ્રવણમાં પ્રીતિ થતાં તેમના ઉપર ઉત્તમ પ્રેમ થતાં ભગવાન્‌નો સાક્ષાત્કાર થાય. તેથી સર્વ જાણવામાં આવે પછી ભગવાન્‌નાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય૧૮૭।।-૧૮૮।।

સાંખ્ય (જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા)માં ભક્તિ તેનું અઙ્ગ છે એમ કહીને કપિલ, પોતાના માર્ગ (ભગવન્માર્ગ)માં ભક્તિ મુખ્ય હોવાનું (શ્લો.૨૫-૨૭થી) કહે છે. દેવહૂતિએ જાણ્યું કે સત્પુરુષોની ભક્તિથી જ સર્વ પુરુષાર્થો સિદ્ધ થાય છે એમ કપિલે કહ્યું, અને મને તો પ્રસઙ્ગને લીધે જ તેમણે ભક્તિ કરવાનું કહ્યું, તેથી દેવહૂતિએ સત્પુરુષોનો સઙ્ગ કરવાનો પ્રયાસ ન કર્યો, અને વિશેષ પ્રશ્ન (શ્લો.૨૮-૩૦) એવા પ્રયોજનથી કર્યા કે મને ભક્તિ અથવા યોગ જે કરવાનું કહેશે તે હું કરીશ. માત્ર વેદ સર્વ પદાર્થોનું સામાન્ય રીતે નિરૂપણ કરે છે. બીજાઓ તો પ્રશ્ન કરનારના અધિકાર પ્રમાણે તે કહે છે, તેથી તેણે ૨૮-૨૯ શ્લોકોથી ફરીથી યોગ અને ભક્તિ એ બે સમ્બન્ધી પ્રશ્ન કર્યા. આ પ્રશ્નો તેણે શ્રદ્ધાથી અને ભક્તિથી કર્યા, તેથી કપિલ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા, કારણ કે તેણે ભક્તિથી પ્રશ્ન કર્યા એટલે પોતે પુત્ર હોવાની સ્થિતિ ન રહી. તેથી પ્રસન્ન થઈ તેમણે ભક્તિનો અને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અને #B૧#Aભક્તિ #B૨#Aઆત્મા અને અનાત્મા (જડ પદાર્થ)નો ભેદ #B૩#Aજ્ઞાન અને #B૪#Aયોગ એ ચાર પદાર્થોનો બોધ કર્યો. તે પૈકી આત્મા અને અનાત્મા નો ભેદ જ્ઞાનનું અંગ હોવાથી, તેમણે ત્રણ પદાર્થો દેવહૂતિને કહેવાની શ્લો.૩૧માં પ્રતિજ્ઞા કરી. એ શ્લોકમાં 'તત્ત્વામ્નાય' કહેલ છે તેનો અર્થ 'સાંખ્ય(જ્ઞાન)' છે. (તે) અને ભક્તિનાં વિસ્તાર સાથે યોગ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી એવી રીતે ત્રણ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા થઈ.

એમ હોય તો પ્રથમ જણાવેલ સાંખ્યનું નિરૂપણ કર્યા પહેલાં કપિલે ભક્તિનું નિરૂપણ કેમ કર્યું? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે સાંખ્યશાસ્ત્રથી જ્ઞાનરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાન મુખ્ય છે અને તે કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કપિલે એ શબ્દથી કરેલી જાણવી. તેમ ન હોય તો માત્ર સાંખ્ય કહેવાની પ્રતિજ્ઞા નિરર્થક થાય. તેથી જ્ઞાન તેનાં સાધનો સાથે કહેવાનું હોવાથી અને તેમાં ઘણું કહેવાનું હોવાથી, કપિલે પહેલાં (૩૨-૪૪ સુધીના શ્લોકોથી) ભક્તિનું નિરૂપણ કર્યું૧૯૧।।-૧૯૨

પ્રતિજ્ઞા સન્દેહવાળી જણાય તો ઉપર જણાવેલ અર્થ એથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઉપર જણાવેલ ચાર-ચાર પદાર્થો(૨૫-૨૯ સુધીના) ચાર અધ્યાયોથી કહેલ છે. તેમાં પહેલા(પચીસમા) અધ્યાયમાં ભક્તિ કહેલી છે. ત્યાર પછીના અધ્યાયોમાં અનુક્રમે સાંખ્ય, જ્ઞાન અને યોગ કહેલા છે.

બીજું કાંઈ સહાય કરનાર ન હોય ત્યારે પણ ભક્તિ (ભક્તોને પુરુષાર્થનું દાન કરવાની) શક્તિવાળી હોવાથી ચાર પદાર્થો શા માટે કહ્યા? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે આ દેવહૂતિને ભક્તિ કરવાનો અધિકાર નથી એમ વાસ્તવિક રીતે જણાવેલું છે. ભક્તિનું જે નિરૂપણ કરેલું છે તે દેવહૂતિમાટે કરેલું નથી, કારણ કે તે સ્ત્રી હોવાથી તેને સત્પુરુષોનો સઙ્ગ થાય તેમ ન હતું અને ‘‘હવે હું તને સાંખ્ય કહીશ’’(અ.૨૬।૧) એમ જુદા આરમ્ભથી જ સાંખ્ય વગેરે દેવહૂતિમાટે જ કહેલા છે. તેથી જ (કપિલે તેને બીજા) ત્રણ પદાર્થો કહ્યા. તે પૈકી સાંખ્ય અને યોગ ના પ્રકારો જુદા-જુદા હોવાથી દેવહૂતિને શા માટે અને ક્યા માર્ગથી ફળ પ્રાપ્ત થયું? એ જાણવાની ઈચ્છા થાય, તો જાણો કે તેણે યોગનું આચરણ કર્યું અને તે માર્ગથી તેને ફલની પ્રાપ્તિ થઈ એવો નિશ્ચય થાય છે. સાંખ્યનું નિરૂપણ કપિલે કર્યું તેથી જ જણાય છે કે ભક્તિમાર્ગની પેઠે સાંખ્ય પણ તેને ઉપયોગી ન હતું૧૯૦।।-૧૯૨

આ પચીસમા અધ્યાયમાં ભક્તિનું સ્વરૂપ કહેલું નથી, પરન્તુ બધોયે ભક્તિમાર્ગ કહેલો છે. (૩૨ થી ૪૪ સુધીના) તેર શ્લોકોથી ભક્તિમાર્ગનો નિર્ધાર કરેલો છે. આ તેર શ્લોકોનો અંદરનો પ્રયોગ એવો છે કે આ શ્લોકોમાં સાત વિષયો કહેલા છેઃ

૧.ભક્તિનું સ્વરૂપ

૨.ભક્તિથી અવશ્ય પ્રાપ્ત થનારું ફળ

૩.મોક્ષ

૪.લોકમાં ભયરહિત થવાનો નિશ્ચય. અહીં ‘લોકમાં’ શબ્દથી ‘‘આ લોકમાં અને પરલોકના પદાર્થોના સમ્બન્ધમાં’’ એમ જાણવું. જેમનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે તેમના (ભગવાન્‌ના) સમ્બન્ધમાં તો, તેમ (ભયરહિત) થવાતું નથી એવો ભાવ છે.

૫.ભયરહિત થવાનું કારણ

૬.આ વિષયમાં ઉત્તમ પુરુષોની સમ્મતિ અને

૭.કર્તવ્ય સમ્બન્ધી સમ્પૂર્ણ નિશ્ચય.

–આ વિષયો અનુક્રમે બે, ત્રણ, પછી પણ બે-બે શ્લોકોથી ત્રણ અને (બાકીના) ત્રણ એક-એક શ્લોકથી કહેલા છે.

૧.(૩૨ અને ૩૩ એ) બે શ્લોકોથી ભક્તિનું સ્વરૂપ કહેલું છે.

૨.૩૪-૩૬ સુધીના ત્રણ શ્લોકોથી ભક્તિ સાથે અવશ્ય પ્રાપ્ત થનારું ફળ કહેલું છે.

૩.૩૭ અને ૩૮ એ બે શ્લોકોથી સાલોક્યરૂપ મોક્ષ જણાવેલ છે.

૪.૩૯ અને ૪૦ એ બે શ્લોકોથી મોક્ષનો નિર્ણય કરેલો છે. એ રીતે બે પ્રકારના મોક્ષ કહ્યા. પહેલો સમ્પૂર્ણ રીતે ભગવાન્‌નું ભજન કરવાથી થતો અને બીજો સંસારના વૈરાગ્યથી થતો.

૫.પછીના ૪૧ અને ૪૨ શ્લોકોથી ભય ન રહેવારૂપ મોક્ષ કહેલો છે. તેથી દરેક બે-બે શ્લોકોથી એમ ત્રણ પ્રકારના (મોક્ષ) થયા.

૬-૮.આગળના (ભય ન રહેવાનું કારણ) વગેરે ત્રણ વિષયો(૬-૭-૮) એક-એક શ્લોકથી કહેલા છે (શ્લો.૪૨ થી આરમ્ભી આ ત્રણ વિષયો કહેલા છે).
એવી રીતે અહીં સાત અથવા આઠ વિષયો કહેલા છે. એ પ્રમાણે તર્ક સહિત ભક્તિમાર્ગનું નિરૂપણ કર્યું૧૯૩-૧૯૪

આ ભક્તિમાર્ગનો દેવહૂતિને અધિકાર ન હતો, કારણ કે ૧.તેને સત્પુરુષોનો સઙ્ગ ન હતો. ૨.વળી તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતી હતી. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા પણ ભક્તિમાર્ગમાં અડચણરૂપ છે. ૩.વળી ભગવાન્‌ની પ્રાપ્તિમાં નડતરરૂપ સ્ત્રીઓનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ (દેવહૂતિની સેવામાં રત્નાલઙ્કારોથી શોભતી સ્ત્રીઓ રહેતી-જુઓ અ.૩૩।૧૭). વળી ૪.દેવહૂતિ; સ્ત્રી હોવાથી તેનાથી સંસારનો રાગ તજી શકાય તેમ ન હતો તેથી તે મુખ્ય ભક્તિ કરવામાટે અયોગ્ય હતી. તેથી તેને કપિલે સાંખ્ય વગેરે બીજા વિષયોનો ઉપદેશ કર્યો૧૯૫

અધ્યાય ૨૬; સાંખ્યઃતત્ત્વામ્નાય અથવા આત્મા-અનાત્મા નો ભેદઃ

સાંખ્ય નિરૂપણ કરતાં આરમ્ભમાં જ્ઞાનનો પણ ઉપદેશ કરવાની કપિલ પ્રતિજ્ઞા કરે છે. આરમ્ભમાં બે વિષયો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે, પહેલા શ્લોકમાં સાંખ્યનું નિરૂપણ કરવાની અને બીજા શ્લોકમાં જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરવાની. ત્યારપછીના છ(૩-૮) શ્લોકોથી જ્ઞાનનું નિરૂપણ થઈ શકે તે માટે અધ્યાસ(એક પદાર્થને તે ન હોય તેવો જુદો પદાર્થ જાણવો તે)નું વર્ણન કરેલું છે. તેથી શ્લો.૩-૮ પણ સઙ્ગતિ (યોગ્ય સમ્બન્ધ) વિનાના નથી.

સર્વ જગત્ બ્રહ્મ છે એવા જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ; આત્મા દેહથી જુદો છે એવા જ્ઞાનનું શું પ્રયોજન? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે સ્ત્રીને મુખ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર ન હોવાથી આ અપૂર્ણ જ્ઞાન તેને કહેલ છે તે યોગ્ય છે. જેઓને વેદનો અધિકાર નથી, તેઓને મુખ્ય જ્ઞાનનો પણ અધિકાર નથી. સ્ત્રીઓને વેદનો અધિકાર ન હોવાથી મુખ્ય જ્ઞાનનો પણ અધિકાર નથી. આત્મા સર્વ જડ પદાર્થોથી જુદો છે એવું જ્ઞાન અપૂર્ણ જ્ઞાન છે અને સ્ત્રીઓને અને જેઓને વેદનો અધિકાર નથી તેઓને તે જ્ઞાન જ અપાય, તેથી અધ્યાસ દૃઢ હોવાનું જાણવામાં આવે તે માટે સાંખ્યજ્ઞાન કહેલું છે, કારણ કે વાસ્તવિક ભેદ હોય તો જ અધ્યાસ થાય૧૯૬-૧૯૬।।

સાંખ્યજ્ઞાનમાં ઉત્પત્તિથી(શ્લો.૧૧-૫૨) અને તર્કથી(શ્લો.૫૩-૭૨) આત્મા સર્વ પદાર્થોથી જુદો હોવાનું દર્શાવેલું છે. દેવહૂતિને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે માટે સાંખ્યશાસ્ત્ર કહેલું છે, કારણ કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે જ તેણે(શ્લો.૧૦માં) પ્રશ્ન કરેલ. આત્મા બીજા પદાર્થોથી જુદો છે એવા જ્ઞાનથી પોતે સંસારથી જુદી છે એવું જ્ઞાન દેવહૂતિને થાય તે માટે આ કહેલ છે. જેઓને મુખ્ય જ્ઞાનનો અધિકાર નથી તેઓને પોતે અનર્થરૂપ સંસારથી જુદા છે એવું જ્ઞાન નડતરરૂપ નથી૧૯૬।।-૧૯૭।।

અધ્યાય ૨૭; જ્ઞાનઃ

સત્તાવીસમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેલો છે. આ અધ્યાયમાં પહેલાં પાંચ શ્લોકોથી આત્મા પ્રકૃતિથી જુદો હોવા છતાં તેને પ્રકૃતિનો સમ્બન્ધ થતાં સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે એ વિષયની યોગ્યતા દર્શાવી છે. છ થી દશ સુધીના શ્લોકોથી આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો કહેલાં છે. ૧૧-૧૬ શ્લોકોથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવા સમ્બન્ધી વિચાર કરેલ છે; તે પણ સાધન છે. વિચાર સાધન હોવાથી જ પુરુષને પ્રકૃતિથી છૂટો કેવી રીતે કરાય એ સમ્બન્ધી વિચાર (શ્લો.૧૭-૩૦ સુધીમાં કરેલ છે તે) પણ ઘટે છે. આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય તે માટે આ કહેલ છે.

અધ્યાય ૨૮; યોગઃ

અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયમાં યોગનું નિરૂપણ કરેલું છે. યોગનાં આઠ અઙ્ગો છેઃ
(૧-૨. યમ અને નિયમો, આ બે ભેગા કરી બીજાથી સાત સુધીના શ્લોકથી કહેલા છે.

૩. આસન આઠમા શ્લોકમાં
૪. પ્રાણાયામ શ્લો.૯ તથા ૧૦માં,
૫-૬. ધારણા અને પ્રત્યાહાર શ્લો.૧૧ માં
૭. ધ્યાન ૧૨-૩૪ સુધીના શ્લોકોમાં અને
૮. સમાધિ શ્લો.૩૫માં કહેલ છે.)
વળી યોગ દેવહૂતિએ આચરવાનો છે, તેથી આ અધ્યાયમાં યોગ વિસ્તારથી કહેલો છે૧૯૭।।-૧૯૮।।

અધ્યાય ૨૯; ભક્તિઃ

ઓગણત્રીસમા અધ્યાયના આરમ્ભમાં(શ્લો.૨-૪) દેવહૂતિ ભક્તિ અને વૈરાગ્ય સમ્બન્ધી પ્રશ્ન કરે છે તે અયોગ્ય છે એમ ન માનવું; કારણ કે ભક્તિ અને વૈરાગ્ય (યોગનાં) ઉત્તમ સાધનો છે. ભક્તિ અને વૈરાગ્ય બન્ને ન હોય તો યોગ આચરી શકાય નહિ, તેથી આ ભક્તિના અધ્યાયમાં ભગવાન્‌ના માહાત્મ્યનું ભાન કરાવવા ભયના કારણરૂપ કાલનું નિરૂપણ કરેલું છે, તે એમ જણાવવા કરેલું છે કે ભગવાન્‌નું માહાત્મ્ય ભક્તિનું પણ અઙ્ગ છે. આ અધ્યાયના ૭ થી ૩૪મા સુધીના સાડા અઠ્ઠાવીસ શ્લોકોથી ભક્તિના સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે અને ૩૬માથી ૪૫મા સુધીના દશ શ્લોકોથી વૈરાગ્ય થવાનાં કારણરૂપ ભગવાન્ (કાલ)નું માહાત્મ્ય જણાવેલું છે૧૯૮।।-૧૯૯।।

અધ્યાય ૩૦-૩૧; વૈરાગ્યઃ

ત્રીસમા અને એકત્રીસમા, એ બે અધ્યાયોથી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરેલું છે. દોષ મૃત્યુ અને જન્મ કરાવનાર હોઈ તે બેના ભેદથી વૈરાગ્યનો ઉપદેશ કરાવે છે તેથી વૈરાગ્ય આ બે અધ્યાયોથી જણાવેલો છે. વૈરાગ્ય ભયને લીધે થાય છે. આ બે પૈકી ત્રીસમા અધ્યાયમાં મૃત્યુનું નિરૂપણ કરેલું છે. ફરી જન્મ થાય ત્યાં સુધી મૃત્યુ ગણાય છે, તેથી આ અધ્યાયના અન્તે ‘‘ફરી અહીં આવે છે’’ એમ કહેલું છે૧૯૯।।-૨૦૦।।

એકત્રીસમા અધ્યાયમાં જન્મના ભયનું, વૈરાગ્ય થાય તે માટે, નિરૂપણ કરેલું છે. સઙ્ગનો ત્યાગ કર્યા વિના જ્ઞાન ઉપયોગી થતું નથી એમ દર્શાવવા આ અધ્યાયમાં ગર્ભસ્તુતિ (શ્લો.૧૨-૨૧) કહેલી છે. ગર્ભમાં બધાને જ્ઞાન થાય છે, કારણ કે ગર્ભમાં સર્વ તેવા(જ્ઞાનવાળા) હોય છે. જો સઙ્ગ થવા છતાં જ્ઞાન ઉપયોગી થતું હોય તો તેવા જ્ઞાનવાળાને સંસાર થવાનું કહેવું ઘટે નહિ. તેથી આ સ્તુતિથી એમ જણાવેલું છે કે વૈરાગ્ય પ્રકરણમાં જ્ઞાન ઉપયોગી નથી (જ્ઞાન વૈરાગ્ય કરાવતું નથી)૨૦૦।।-૨૦૧।।

વૈરાગ્યનો બોધ કરનાર (૩૦ અને ૩૧ એ) બે અધ્યાયોથી એમ સિદ્ધ કરેલું છે કે જ્ઞાન વૈરાગ્ય કરાવતું ન હોવાથી સર્વનો ત્યાગ કરીને ભૂમિ ઉપર ભમવું એ ઉત્તમ સાધન છે. એવી રીતે ૨૯-૩૧ સુધીના ત્રણ અધ્યાયોથી ભક્તિ અને વૈરાગ્ય એ બે સાધન કહ્યાં. (જન્મ મૃત્યુ અને ગર્ભસ્તુતિ, એ ત્રણથી વૈરાગ્ય અને ભ્રમણ એ બે સાધન કહ્યા–આવરણભઙ્ગ)

અધ્યાય ૩૨; સર્વનિર્ણયઃ

બત્રીસમો અધ્યાય સર્વ ગુણવાળા જીવોએ કરવાના સાધન અને ફળનો નિર્ણય કરાવનારો છે. તેમાં રાજસ, સાત્ત્વિક અને તામસ, તથા ગુણથી પર જીવોના સમ્બન્ધમાં નિર્ણય કરેલો છે.

શ્લો.૧થી આરમ્ભી રાજસ (શ્રીસુબોધિનીમાં શ્લો. ૧ ના આભાસમાં ‘તામસ’ લખેલ છે, પરન્તુ શ્લો. ૨ નાં શ્રીસુબોધિની જોતાં ત્યાં ‘રાજસ’ જોઈને એમ જણાય છે.) જીવોના સમ્બન્ધમા નિર્ણય કરેલો છે.
શ્લો.૫થી આરમ્ભી સાત્ત્વિક જીવોના સમ્બન્ધમાં નિર્ણય કરેલો છે. તેમાં બ્રહ્મા વગેરે સમ્બન્ધી નિર્ણય શ્લો.૧૨માં

જણાવેલ છે.
શ્લો.૧૬થી આરમ્ભી તામસ જીવોના સમ્બન્ધનો નિર્ણય કહેલો છે
શ્લો.૨૨થી આરમ્ભી ગુણોથી પર અવસ્થાવાળા જીવોના સમ્બન્ધમાં નિર્ણય કહેલો છે.

એ પ્રમાણે સર્વ (ગુણવાળા) જીવોના સમ્બન્ધમાં આ એક અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિર્ણય કરેલો છે. સઙ્ક્ષેપથી સર્વનો નિર્ણય જણાવવા છેલ્લો તેત્રીસમો અધ્યાય કહેલો છે૨૦૧।।-૨૦૨।।

આ બત્રીસમા અધ્યાયના ૩૯માં ખલ(અધમ પુરુષ) વગેરેને આ ઉપદેશ ન કરવા દેવહૂતિને કપિલ કહે છે. તે એટલા માટે કહેલું છે કે આ સંવાદ વ્યાસ વગેરે શ્રીભાગવત વગેરેમાં અવશ્ય કહેવાના. તેથી (આ ઉપદેશ કરવા યોગ્ય અને ન કરવા યોગ્ય પુરુષના) ગુણો અને દોષો ૩૯-૪૨ સુધીના શ્લોકોમાં અનેક પ્રકારે કહેલા છે. ચાલુ પ્રસઙ્ગમાં તો એ શ્લોકોનો ઉપયોગ નથી. એવી રીતે ૨૫માથી ૩૨મા સુધીના આઠ અધ્યાયોથી સર્વ સાધનોનો નિર્ણય થાય તે માટે વિભાગ પાડી વિસ્તારથી તત્ત્વ કહેલું છે૨૦૨।।-૨૦૪

અધ્યાય ૩૩:

તે જ તત્ત્વ સહેલાઈથી સમજી શકાય તે માટે તેત્રીસમા અધ્યાયથી સંક્ષેપથી કહેલું છે. આ અધ્યાય ફલરહિત છે એમ ન માનવું, કારણ કે તેમાં પહેલાંના સર્વ અધ્યાયોનો સાર ખેંચીને કહેલો છે અને તેથી તે તરત જ ફળ પ્રાપ્ત કરાવનારો અને સર્ગને પૂર્ણ કરનારો છે. અધ્યાયની અંદરના શ્લોકોનો અર્થ એવો છે કે દેવહૂતિ; ગુરુ કપિલની કૃપા પ્રાપ્ત કરવામાટે તેમની બીજાથી આઠમા સુધીના સાત શ્લોકોથી સ્તુતિ કરે છે. કપિલ માત્ર સ્તુતિથી જ પ્રસન્ન થયા, કારણ કે તે વાણીરૂપ જ મનાયેલા છે. તે ભગવાન્‌ની જ્ઞાનકલાના અવતાર હોવાથી સરસ્વતી(વાણી)રૂપ હતા૨૦૫

દેવહૂતિએ પોતાના દેહનો સંસ્કાર (આ અધ્યાયના શ્લોક ૧૪-૨૯ માં) જણાવ્યા પ્રમાણે શા માટે કર્યો? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે કાંઈ પણ કાર્ય કર્યા વિના જો તે બ્રહ્મમાં લીન થાય તો તેનું શું થયું એ કોણ જાણે? તેથી ઘણી બુદ્ધિવાળી દેવહૂતિએ જલ ધારણ કરી પોતાના દેહને જલરૂપ બનાવ્યો(શ્લો.૩૨). દેવહૂતિ પોતે સ્ત્રી હતી અને ગુરુ કપિલ સરસ્વતીરૂપ હતા (સમુદ્રમાં તેમણે વાસ કરેલો, શ્લો.૩૪). તેથી પોતાની ભૂમિ ઉપર આડી ગતિ થાય અને પોતે સમુદ્રમાં પહોંચે તે માટે પણ દેવહૂતિએ જલ જ ધારણ કરી દેહને જલરૂપ જ કર્યો. જો દેહ અગ્નિરૂપ(જુઓ શ્લો.૨૮) કર્યો હોત તો પણ (સરસ્વતી=વાણી અગ્નિરૂપ હોવાથી) ગુરુ સાથે સાયુજ્ય થવાથી ઊંચી ગતિ થશે એમ જાણીને જ તેણે દેહને જલરૂપ કર્યો, તેથી તે ઘણી બુદ્ધિવાળી હતી. (જલરૂપથી તેમજ અગ્નિરૂપથી પણ ગુરુ સાથે સાયુજ્ય થવાનું હતું. અગ્નિરૂપથી સાયુજ્ય થતાં પ્રસિદ્ધિ ન થતાં, જલરૂપથી સાયુજ્ય થતાં ‘સિદ્ધપદ’ તીર્થ થાય તેમ હતું(શ્લો.૩૧) તેથી તેણે દેહને જલરૂપ કર્યો, એ તેની ઘણી બુદ્ધિ દર્શાવે છે, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.)૨૦૬

આ કથામાં ભગવાન્‌ના અવતાર કપિલનું ચરિત્ર હોવાથી, આ ચરિત્રનું શ્રવણ પણ ફળ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે એમ શ્લો.૩૭માં કહેલું છે૨૦૬।।

———